

I

“The journey of investigation, obviously, can begin at any point in the chain”¹.

II

Het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830 kwam precies op het verkeerde moment voor Herman Kessels, sinds 1824 visiteur van de havenrechten in Oostende. Deze voormalige militaire avonturier, die vanaf zijn dertiende jaar (1807) zowel in Hollandse en Franse legers als ook in Colombia onder Simon Bolívar gediend had, ontpopte zich in 1827 als showman toen hij het skelet van een blauwe vinvis tentoonstelde in Oostende en daaromheen tal van festiviteiten organiseerde. Kessels had de walvis, die op 5 november 1827 dichtbij Oostende aan land was gebracht (ill. 1), als meestbiedende gekocht voor een bedrag van 3.000 gulden. Nadat het beest een week lang in Oostende vertoond was, liet Kessels het karkas schoonmaken: hij verkocht 66 ton spek en liet voor de bezichtiging van het skelet een speciaal paviljoen bouwen in Oostende, dat in april 1828 gereed kwam. Kessels' plan was om de walvis tentoon te stellen in een aantal landen om zo zijn investeringen terug te verdienen. Na de vertoning te Oostende kon de walvis bezichtigd worden in Antwerpen en Brussel. Daarna werden de overblijfselen van het dier naar Holland gebracht en tentoongesteld in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Buiten de Nederlanden was de blauwe vinvis in latere jaren ook nog te bewonderen in Parijs, Londen, Berlijn en Wenen. Tegen die tijd was Kessels' rol in deze echter al lang uitgespeeld.

Midden in de beginperiode van succesvolle vertoningen keerde Kessels terug naar zijn militaire bestaan. In 1830 liet hij zijn walvis achter in Parijs en voegde hij zich bij de Belgische opstandelingen. Daarna volgde een militaire carrière vol wederwaardigheden totdat hij in 1842 het leger verliet. Negen jaar later overleed Kessels².

Het uitbreken van de Belgische Opstand kwam ook het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden buitengewoon slecht uit. In april 1828 had een wel zeer bijzondere ceremonie plaatsgevonden in Oostende: een afgezant van koning Willem I was toegesproken vanuit de buik van de blauwe vinvis en had vervolgens namens de koning het skelet in dank aanvaard als geschenk voor het Leidse museum. Kessels mocht het beest echter eerst zes jaar lang tentoonstellen. Ook de plannen van het museum werden dus verstoord door het begin van de vijandelijk-

heden in 1830, toen de walvis zich in Frankrijk bevond. Geen van de 24 artikelen van het Verdrag van 1839 verwijst uiteraard naar deze in 1828 gesloten overeenkomst, en de blauwe vinvis bereikte nooit zijn Hollandse bestemming. Na jaren van omzwervingen kwam het skelet uiteindelijk terecht bij de Koninklijke Academie van Wetenschappen in St. Petersburg.

Walvisachtigen zijn niet bepaald zeldzaam in de Noordzee³, maar Kessels' exemplaar was de eerste blauwe vinvis die sinds 1 maart 1594 strandde op deze kusten. Het kan dan ook nauwelijks verbazing wekken dat de onverwachte aankomst van een van de grootste walvissoorten de nodige opschudding veroorzaakte en aanleiding gaf tot een hele reeks festiviteiten. In de eerste plaats was er de tentoonstelling in Oostende, voordat het karkas was schoongemaakt. Toen dit karwei voltooid was, gaf Kessels een feest voor de 62 mannen die dag en nacht gewerkt hadden om het rottende vlees te verwijderen, een feest dat precies viel op de verjaardag van de koningin. De volgende, nog grootser opgezette festiviteit was al even royalistisch getint. Dit was het *Walvisch-feest* van april 1828, een spectaculair evenement dat een aantal dagen duurde en waarbij allerlei verenigingen en instanties betrokken waren. Men danste de quadrille in en rond het walvis-skelet (ill. 2) en er werden concerten gegeven in de buik van de walvis, waarbij overigens de uitgevoerde muziekstukken – als we mogen vertrouwen op het programma van het *'concert vocal et instrumental, qui sera exécuté dans le corps de la balaine'* in Antwerpen op 19 maart 1829 – een weinig nautisch karakter hadden. Tijdens het Walvisch-feest in Oostende trok bovendien een groot deel van de bevolking in een stoet door de straten rond met lofdichten op Kessels en de walvis.

Wat dit alles te betekenen had voor de 'gewone man' kunnen we ook afleiden uit de tekst van een marktlied vervaardigd door de zanger Jakob Hendrik Arens: de *Klugte van den Walvisch te Oostende*⁴. Dit lied vertelt over enkele meisjes die de walvis in Oostende gingen bekijken, en verhaalt wat er vervolgens met hen gebeurde. Een van hen brak haar houten klomp. Een ander meisje viel van de dijk en belandde in de modder met een gescheurde onderrok en een verstuipte enkel. Op de thuisreis overkwamen hen "d'ergste plagen". Daarover wenst de zanger echter een mysterieus stilzwijgen te bewaren, hetgeen doet vermoeden dat dit raadsel negen maanden later wel opgelost zou zijn. Kortom, de stranding van de blauwe vinvis had voor hem het karakter van een kermisachtige gebeurtenis en vormde een uitstekende aanleiding voor carnavaleske uitspattingen en uitbundig vermaak.

Hoewel het marktliedje niet echt te beschouwen valt als een betrouwbare bron op het punt van bezoekersaantallen (er wordt gesproken van 700 bezoekers per dag), weten we dat ongeveer 8.000 mensen de tentoonstelling van de inmiddels tot *'Koninklijke Walvis van Oostende'* omgedoopte vinvis in Oostende bezochten. Behalve het liedje moeten in dit verband ook spotprenten genoemd worden. Een litho met een afbeelding van *La baleine d'Ostende visitée par l'Eléphant, le Giraffe, les Osages*⁵ werd in 1828 gepubliceerd in het Brusselse weekblad *L'In-*

dustriel. De latere politiek-militaire carrière van Herman Kessels vroeg natuurlijke al evenzeer om het gebruik van walvisen in politieke spotprenten (ill. 3).

De stranding van de walvis vormde echter niet alleen een bron van volksvermaak. Ze appelleerde ook aan verzamelaars met belangstelling voor natuurlijke historie, zoals J. van Huerne (1752-1844), die een collectie natuurlijke curiositeiten bijeen had gebracht in zijn 'Cabinet d'histoire naturelle' in Brugge, en L. Paret (1777-1859), wiens grote verzameling zich bevond in Slijkens dichtbij Oostende. In deze periode kregen de anatomische werken van G. Cuvier geleidelijk meer invloed en bezette J. van Breda, de latere directeur van het oudste museum in de Nederlanden, Teylers Museum in Haarlem, de leerstoel in de botanie, zoölogie en vergelijkende anatomie aan de universiteit van Gent. Bij de stranding van de blauwe vinvis nabij Oostende was Van Breda zeer snel ter plaatse in de hoop het dier te kunnen verwerven voor wetenschappelijk onderzoek, maar zijn hoop was vergeefs. In zijn klaagzang op het verlies voor de wetenschap van deze unieke gelegenheid betreurt hij dat "een ongelukkig toeval den Walvisch in handen [deed] vallen van personen die met de wetenschappelijke waarde van het dier onbekend waren", terwijl voor de professor en zijn studenten niets anders overbleef dan een stuk van het vel⁶.

Deze interventie door professor Van Breda wijst in de richting van een belangenconflict, dat als het ware gesymboliseerd wordt in rivaliserende klaagzangen: het marktlied op de walvis, en de geleerde klacht van de professor. Tot de ene partij behoorden zowel geleerde als amateurverzamelaars die opkwamen voor de belangeloze interesse voor de natuur in dienst van de wetenschappelijke vooruitgang. Aan de andere kant belichaamden ondernemers en tentoonstellingsexploatanten de commercie en het winstbejag bij de vertoning van de wonderen der natuur als vorm van volksvermaak. In het geval van de koninklijke Oostendse vinvis kregen de belangen van de tweede groep voorrang boven die van de eerste; immers, de walvis mocht eerst zes jaar lang worden vertoond voordat hij uiteindelijk terecht zou moeten komen in de wetenschappelijke verzameling te Leiden; *zou moeten* komen, want door externe, politieke omstandigheden kwam daar, zoals we gezien hebben, uiteindelijk niets van.

Dit is echter een in allerlei opzichten misleidende voorstelling van zaken. Ten eerste wordt er van uitgegaan dat er werkelijk een duidelijke scheidslijn bestond tussen volkse en geleerde cultuur en dat deze ten grondslag lag aan de genoemde belangentegenstelling, *quod demonstrandum est*. In de tweede plaats wordt verondersteld dat de interesse van verzamelaars en academici werkelijk objectief en belangeloos was – en dat hoeft lang niet altijd zo geweest te zijn. Ten derde moeten we dan aannemen dat commerciële overwegingen bij exploitanten en vertoners steeds de enige motieven waren die telden, alsof het allemaal Phineas Barnums waren. Kunnen we werkelijk uitsluiten dat bij iemand als Herman Kessels – naast militair avonturier en tentoonsteller ook filantroop en weldoener van de armen – ook andere overwegingen meegespeeld kunnen hebben?

Om dit veronderstelde contrast tussen volkse en geleerde, commerciële en zuiver wetenschappelijke nieuwsgierigheid in een ruimere tijdsdimensie te plaatsen,

zijn we op zoek gegaan naar een gebeurtenis, vergelijkbaar met de stranding van 1827, die zich afspeelde in dezelfde regio. Een parallel vinden we zo'n 250 jaar eerder in de signalering van enkele potvissen en de stranding van een van deze dieren op 2 juli 1577 bij Doel, niet ver van Antwerpen⁷. Juist deze gebeurtenis ligt ten grondslag aan een rijke iconografische traditie rond het thema van de gestrande walvis⁸. De tekening die als uitgangspunt gediend heeft voor de kopergravure van Balthasar, vormt ook de bron voor allerlei latere versies, zoals de afbeeldingen in het werk van Ambroise Paré, die in wisselende mate doen denken aan een zeedraak. Deze tekening werd gebruikt in een pamflet gedrukt door Gerard Smits, en wel in combinatie met teksten in het Nederlands, Latijn en Frans; de teksten in de twee eerstgenoemde talen waren geschreven door Hugo Favolius, een arts uit Zeeland die destijds in Antwerpen werkte⁹. De gravure die Jacob Matham vervaardigde naar een tekening van Hendrick Goltzius (nu in Teylers Museum Haarlem) was nog invloedrijker. Daarop wordt een potvis uitgebeeld die rond 3 februari 1598 strandde tussen Katwijk en Scheveningen¹⁰. Mathams gravure werd opnieuw gebruikt om de stranding van een walvis bij Ancona (Italië) in 1601 te illustreren; de voornaamste verschillen tussen de anonieme Italiaanse plaat uit 1601 en het Hollandse model bestaan hierin dat de afbeelding gespiegeld is en de penis¹¹ van de walvis op bescheidener wijze wordt voorgesteld¹².

Niet alleen door de massale belangstelling voor het indrukwekkende karkas bij Antwerpen krijgen we een indruk van de mate waarin deze strandingen tot de verbeelding van het publiek spraken. Die blijkt ook uit het feit dat de figuur van de walvis waarschijnlijk rond dit tijdstip voor het eerst begon te verschijnen in de Antwerpse Ommegangen¹³. Het is overigens heel goed mogelijk dat sommige tijdgenoten aan de stranding een veel onheilspellender (politieke) betekenis toekenden. Hooft merkt op dat gestrande walvissen door de 'gewone man' beschouwd werden als 'bediedtzels van genaakende ontsteltenissen', en Grotius verdeelt de toeschouwers bij een latere stranding te Berckhei (in 1598) in twee categorieën: terwijl het meer ontwikkelde en gestudeerde deel van het publiek zich volgens hem interesseerde voor de vraag in hoeverre de potvissen aan land waren gedreven door storm, interpreteerde het gewone volk (*vulgus*) deze gebeurtenis veeleer als een voorteken, gunstig dan wel ongunstig¹⁴.

Het is duidelijk dat deze bronnen op zichzelf niet genoeg betrouwbare informatie verschaffen over de gebeurtenissen van 1577. Bovendien kunnen we zeker niet uitsluiten dat Hooft en Grotius hier bezig zijn een interpretatie gebaseerd op gebeurtenissen van bijna een kwart eeuw later (1598) terug te projecteren. Wat we dus nodig hebben is een Nederlandse bron die dateert uit een periode zo dicht mogelijk bij de jaren 1570 en die gedetailleerde informatie biedt waaruit we conclusies kunnen trekken rond het vraagstuk volkse versus geleerde reacties op wonderbaarlijke natuurverschijnselen, en rond het thema van de belangeloze wetenschappelijke interesse versus de meer wereldse, commerciële belangstelling.

Daarvoor hoeven we niet ver te zoeken. Nog geen vijf maanden na de gebeurtenissen bij Doel en Antwerpen verschenen er opnieuw grote 'vissen' voor de Nederlandse kust. Ze strandden ditmaal iets verder naar het noorden, bij Ter Heijde, een klein plaatsje tussen Hoek van Holland en Scheveningen. Adriaen Coenen (1514-?), de zoon van een Scheveningse visser genaamd Coenraet Valliczn en van een vrouw geboren in Ter Heijde, was bijna vanaf het begin getuige van de gebeurtenissen. Hij schreef een verslag van zijn bezoek aan de drie potvissen, *potswallen* of *potshoofden* zoals hij ze noemt, tekende ze uit (ill. 4) en beschreef wat er verder mee gebeurde. Dat Coenen zich in dit geval niet verlaat op door anderen gepubliceerde teksten en tekeningen¹⁵ blijkt ook uit zijn aanhef:

"Dit blat omme ic Adriaen Coenens ghescreven wat Ic tot Westerheij ghesien ende ghehoert hebbe van dese drie groote wonderbaerlijcke vischen. Ic haer wel besien ende haer faetsoen na mijn best alhier aldus gestelt ende gefiguert"¹⁶.

De overeenkomsten met de Belgische stranding van de blauwe vinvis drie eeuwen later zijn onmiskenbaar. Op de dag van de stranding, 23 november 1577, was het zoals Coenen vertelt prachtig, bijna zomers weer, "een seer uitgenomen sonneschijn met een lieflijck windeken". De volgende dag, een zondag, hoorde Coenen, die 's ochtends onderweg was van Den Haag naar Scheveningen, over de stranding van de drie vissen, waarop hij net als veel andere Hollanders besloot er direct heen te gaan om de beesten te bekijken. De interesse van het publiek was ook in de zestiende eeuw enorm. Mensen uit het hele achterliggende gebied – en vooral de stadsbevolking van Den Haag, Delft en Leiden – maakten de beesten tot het doel van hun zondagse uitstapjes. Het zou vreemd zijn als ze daarbij niet onderweg, net als hun negentiende-eeuwse tegenhangers, liedjes op de 'wondere visschen' hadden gezongen. We laten Coenen zelf aan het woord:

"Ende sonnendaechs den 24 november bin ic sochtens uut Den Hage na Scheveninghe ghegaen, soe is mijn daer gheseyt dat ter Heij drie grote visschen aenghecomen lagen gestrant. Ende alsoe ic na dese vremde dinghe aengaende van vischen altijd ende groote begeerte hebbe gehadt, soe dacht mij dat ic niet laten en wilde; Ic most daerhene. Ende ic sach daer veel volcx henegaen ende rijden ende varen. Ende also daer tot Scheveninghe wel vis ghevanghen was ende conde ic gheen waghens ghecrijgen om na der Heijde te varen, soe sloech ic met ander geselschap mede op de been. Ende het was doe een stercke zuijtwesten wint ende wayde zeer soe dattet moijlijcke was te gaen voor mij oude man van 63 jaren. Maer die moet die veel doet ende maect den ganck soet"¹⁷.

In Ter Heijde aangekomen bleek het vloed te zijn en moest men tot de avond wachten om de beesten van dichtbij te kunnen bekijken:

"(...) al soe dat die vischen alle drie ront omme int water lagen, soe dat ic doen geen degelic besceijt en conde ghesien; ende ic wachte tot den avont toe dattet geebbet was, dat zij droech lagen, dat men daer rontsomme gaen moch. Ende doe mocht men se wel besien (...) Ende ic aldus dese vischen desen sonnendach wel besien hadde, ende veel volcx met mijn soe van Delft ende wut den Hage ende van Sceveninghe ende die ander omleggende dorpen, soe bin ic met ander volc 's avons in den doncker weder na Den Haech gevaren ende quam om-

trent ten acht huere in Den Hage. (...) Ende ons worde alsoes gheseyt dat men dese vischen ten naesten dinxdage soude vercopen bij den Rentmeester van den exsparge ofte zevonck ende Rekenmeesters van den Rekenkamer van Hollant. Ende hier af waren bulgetten ghesonden al tot Rotterdam ende Delfshaven, Delft¹⁸.

Coenen was niet zo maar een nieuwsgierige buitenstaander, een vrijblijvend geïnteresseerde leek. Als visserszoon, als groothandelaar in vis, als afslager en schrijver van de Scheveningse visveiling, en als een van de overheidsdienaren die in het Hollandse kustgebied toezicht uitoefenden op alles wat onder de categorie strandvondsten viel¹⁹, was hij direct betrokken bij de verdere lotgevallen van de drie potswallen. Zoals we verderop zullen zien was hij niet alleen door zijn officiële functies een vroeg-moderne tegenhanger van de negentiende-eeuwse inspecteur van de havengelden Herman Kessels.

Enkele dagen na de stranding, waarschijnlijk op dinsdag 26 november, bevond Coenen zich opnieuw bij Ter Heijde, op het strand bij de potvissen. Het weer was inmiddels omgeslagen, zoals vaker scheen voor te komen kort na de stranding van walvissen. Het stormde en regende, en Coenen wachtte in het huis van zijn collega, de strandvonder voor het gebied van Ter Heijde, op de komst van de rentmeester en twee rekenmeesters van het Hof van Holland die de veiling zouden leiden. De rentmeester verzoekt Coenen als ervaren veilingmeester hem bij te staan “ende helpen hem ordineren hoe ende in wat beste manieren men dese vischen vercopen soude (...). Ende wij sijn ghegaen om de vischen te vercopen na der zeestranghe toe want den rentemeester, mijn meester, begeerde dat Ic mede soude gaen. Ende ter plaetse comende daer die vische lagen, soe heeft den rooper gheropen ‘Comens Comens staet bij’”. Volgens welbekende veilingregels werden de beesten vervolgens door de dorpsbode “opgheveijlt”. De eerste werd “ghemijnt voor 150 gulden 20 st(uivers) den gulden. Ende op elcke vische was gheset dat de coper noch most geven 4 r..sguldens voor den Armen op den dorpe van Westheij”. De tweede potvis bracht 184 gulden op, de derde 244 gulden²⁰.

Coenen gebruikte ’s middags de maaltijd in Ter Heijde met de functionarissen uit Den Haag, maar toen zij ’s avonds terugreisden naar de stad, bleef hij in het dorp achter om de volgende dag zelf te kunnen zien hoe het inwendige van de vissen eruit zag wanneer de opkopers met de onttakeling van de karkassen begonnen. Die nacht brak de noordwester storm pas goed los, waardoor de beesten met hoogwater tegen de duinenrand werden geworpen “dat welcke den copers een groot voordeel heeft gheweest. Als ic sochtens desen vischen sach breecken, soe vraechde ic vast ende sach haer ingewant ende gesteltenisse dat vervaerlijc was om zien²¹. In een korte beschrijving van de drie beesten noemt Coenen de respectieve lengtes (55, 49 en 43 voet) en geeft hij een aantal andere maten en fysieke kenmerken. Alle drie de vissen waren van het mannelijk geslacht:

“Dese visschen waren alle drie swart, dat heele lijf spec als den bruijnvische maer niet soe vet of specachtich, na porporsy van haer groote meer vleysachtich. Zij hadde corte tanden inde onderkaken, stonden uut als jonge koehoorenen ende inde bovenkaken waren gaten daer die tanden inghinghen. Zij hadden cleyne ooghen na haer groote, die ooghen cleyner dan de

ooghen van een koe. Zij hadden alle drie schachten. Die schachten waren byden buyck, soe dic als een kintharinc, smal uitgaende als de schacht van een stier. Een zeer bots hoofd etc”²².

Net als in het geval van Kessels is het ook bij Coenen zinloos en zelfs misleidend om grenzen te willen trekken en tegenstellingen te scheppen tussen zijn persoonlijke nieuwsgierigheid en financiële belangen (waar we direct op terugkomen), zijn interesse en belangen als functionaris in overheidsdienst, zijn professionele belangstelling en beroepservaring in de visserij en vishandel, en zijn plezier als één van de menigte toeschouwers. Het negentiende-eeuwse voorbeeld riep de vraag op in hoeverre uiteenlopende – mogelijk zelfs tegengestelde – belangen en belangstellingen verbonden waren met verschillende personen en groepen (handelaars en showmensen, het grote publiek, de geleerden). In de zestiende eeuw blijkt zo’n opsplitsing niet van toepassing: noch in het geval van de persoon Coenen, noch waar het gaat om een verondersteld, meer algemeen contrast tussen volkse zucht naar vermaak, commercieel winstbejag en een belangeloze wetenschappelijke interesse van de zijde van de geleerden.

Dat blijkt nergens duidelijker dan uit Coenens belevenissen met de *poelomp*, een grote en spectaculair uitzierende soort inktvis die zelden in de Hollandse wateren te vinden was en behoorde tot het type dat ook wel wordt aangeduid als zeekat. Op 15 november 1566 kocht Coenen een poelomp van een Scheveningse visser die het dier had gevonden toen hij dichtbij het strand garnalen aan het vissen was. Het was het tweede exemplaar van deze soort dat Coenen in zijn bezit kreeg; beide malen liet hij de poelompen portretteren door een schilder. Twintig jaar tevoren, in oktober 1546, had hij in de Scheveningse visafslag zijn eerste poelomp gekocht voor twee stuivers. Hij liet het dier van Scheveningen naar zijn huis in Den Haag brengen, waar hij op dat moment woonde, “ende ic deder denselfden avont ten mijnen huse een scilder ophalen, genaemt Cornelis Claeszn Sceveninc, omdat hijse soude uutschilderen (...) soe na als hij mochte, maer hij en konde se soe vreemt niet scilderen als sij was”²³. Vervolgens verzocht Coenen toestemming aan de baljuw en het stadsgerecht van Den Haag om de poelomp voor geld te mogen vertonen. Net als Kessels wist Coenen dat het publiek belangstelling had voor zulke curieuze dieren, en net als Kessels was hij er niet vies van financieel profijt te trekken uit zijn aanwinst. De Haagse stadsbestuurders waren zelf overigens ook verlangend het dier te zien en “begheerden (...) den vische opt stadthuis ghebrocht te hebben om die te sien. Ende ic dede hem van den scilders huis opt stadthuis brenghe. Ende de gerechte ofte magestrate van Den Haghe gaven mijn consent om te mogen laten besien om gelt”. Coenen verkocht zijn poelomp vervolgens met een behoorlijke winst aan twee avonturiers, die ermee rondtrokken zolang het beest vers bleef: “so alsij mijn seijde, doe se begonste te stincken in een oven doen drooghen, maer sij was verdorven. Aldus mosten zij daermede uutsceijden alsij mij na seijden. Ende zij hadde goed profijt ghe-daen”²⁴.

Met de poelomp van 1566 liep het enigszins anders. Terwijl het beest zich bij de schilder bevond begonnen er geruchten de ronde te doen dat het hier om een

Geuzenvis ging: het dier was immers verschenen in het jaar dat de Geuzen in Holland opereerden en men “hier in Holland die Goesen napkens ande hoeden en mutsen was dragende”. Bedelnapjes waren een symbool van de Geuzen²⁵ en de tentakels van deze poelomp waren helemaal overdekt met dergelijke napjes (ill. 5). Zoals Coenen vertelt, liepen de mensen te hoop bij de schilder. Ze wilden allemaal een napje van de vis hebben en “elc een namper tot den scilder een af tot een singerije ende groote nieuwichheit. Aldus dat mijn dese vische ghescent was omte mogen laten besien om gelt”. Coenen droogde en verkocht ook deze poelomp aan een avonturier. Maar hij vond het wel nodig een kritische kantekening te maken bij de verschijning van deze ‘Geuzenvis’:

“Hooft doch wat die ghemeen man doch voor hem nam. Sij meende dat dese vische, omdat hij aldus veel napkens aen sijn lijf hadde ende in desen tijt quam, wat sonderlinx beduiden soude van de Goesen die nu waren oprijsende. Ic soude ditselfde mede wel ghedacht hebben en hadde ic hiervoor dese tijt, als ic hiervoor hebbe ghescreve, geen ander gesien ende selfs gehadt”²⁶.

Net als Kessels verenigde Coenen dus *allerlei* vormen van belangstelling in één persoon. Maar anders dan bij Kessels ging het bij Coenen niet om een betrekkelijk kortstondige interesse die weer vrij snel plaatsmaakte voor militaire en politieke avonturen. En Coenen verzamelde niet alleen gegevens over gestrande wal- of potvissen²⁷, maar ook over alle andere gewone en ongewone zeedieren. Coenen was zijn hele leven lang gefascineerd door alles wat in, op en bij de zee leeft en groeit. Hij las, keek, vroeg, beschreef, verzamelde, tekende en hield zich meer dan vijftig jaar lang bezig met wat wij nu natuurlijke historie, *marine biology* en visserijonderzoek noemen. Als visserszoon en inwoner van Scheveningen werkte hij zich op tot afslager van de visveiling en groothandelaar in (gedroogde en verse) vis – in welke capaciteit hij handel dreef met het Duitse achterland en met afnemers in de Vlaamse en Brabantse steden – tot dorpsnotabele, en zoals we gezien hebben tot overheidsdienaar. Hij was dan ook in de eerste plaats een man van de praktijk. Zoals veel dorpelingen had hij de dorpschool bezocht, en zoals alle visafslagers en veilingmeesters kon hij uitstekend schrijven. Maar een geleerde was hij uitdrukkelijk niet. Herhaaldelijk maakt hij in zijn geschriften duidelijk dat hij geen latinist is, en dat hij bepaalde ingewikkelde kwesties liever aan de geleerden overlaat.

Toch – en daarin is Coenen uniek – weerhield dit hem er niet van zijn kennis op schrift te stellen in drie omvangrijke, en door hemzelf geïllustreerde manuscripten (waarover later meer). Veel van wat hij ópschreef kende hij uit eigen ervaring²⁸: hij wist hoe allerlei zee- en riviervissen eruit zagen, waar ze voorkwamen, wanneer en hoe ze gevangen en gegeten werden, hoeveel ze kostten en hoe zeldzaam ze waren. Vanaf zijn jonge jaren in de periode 1530-40 totdat hij in de zeventig was (rond 1584) ontleedde en droogde Coenen vissen, uit nieuwsgierigheid zogoed als uit commerciële overwegingen. Veel kennis vergaarde hij ook via gesprekken met zee- en riviervissers, reizigers en handelscontacten. En veel ontleende hij, tenslotte, aan de werken van enkele geleerde, gestudeerde onderzoekers. Daarbij was hij geïnteresseerd zowel in de zang van sirenen en meerminnen

als in de dagen waarop de haringbuizen uitvaren, en de wijze waarop dolfijnen en bruinvissen hun jongen baren en zogen. Als visexpert onderhield Coenen ook persoonlijke contacten met enkele eminente geleerden en hooggeplaatste verzamelaars van zijn tijd²⁹.

Coenens interesse was allesbehalve vrijblijvend en werd zeker niet alleen maar ingegeven door commerciële overwegingen. Hij had er vaak lange tochten en zelfs behoorlijke bedragen aan geld voor over om zijn nieuwsgierigheid te bevredigen. De omstandigheden waaronder Coenen zijn naspeuringen naar bijzondere zeedieren verrichtte waren bovendien lang niet altijd zo aangenaam als die zonnige zondagmorgen in 1577 doet vermoeden. In de winter van 1576 bijvoorbeeld, kort voor de stranding van de potvis bij Haeften, reisde Coenen van zijn toenmalige woonplaats Leiden dwars door het modderige en door plunderende Spaanse vrijbuiters geteisterde Zuidhollandse platteland naar zijn geboorteplaats Scheveningen. Daar kocht hij van de visser Heyndrick Jansz alias Jan Heijntgen het zwaard van een bijna 10 voet lange zwaardvis voor de prijs van “eenen dach zijn buijc vol Engels biers”. De visser had een deel van het beest opgegeten, de rest ingezouten, en het schoongemaakte zwaard aan de gevel van zijn huis gespikerd. Volgens Coenen was dit de eerste keer dat er zo’n zwaardvis gevangen was door Hollandse vissers³⁰, en hij moest het volgens eigen zeggen wel weten want hij had “wel over de vijftich jaren kennisse gedragen (..) van de vischen die onse vischers dagelijcx vangende zijn”³¹.

In zijn belangstelling voor bijzondere vissen was Coenen bepaald geen uitzondering onder de Hollanders. Het was in de kustprovincies (en mogelijk elders) vrij gewoon om gedroogde visjes – in het bijzonder de als ‘draakjes’ gepresenteerde kleine roggen – als versieringen in huis te hebben. Ook het bevestigen van bijzondere vissen of onderdelen daarvan aan de buitenkant van particuliere huizen was kennelijk gebruikelijk: behalve de vanger van de zwaardvis die het zwaard boven zijn voordeur bevestigde, vermeldt Coenen ook een kabeljauwvisser uit Delfshaven die hem een bijzondere krab cadeau deed. De visser had het beest in de Noordzee gevangen en de krab “an sijn huijs boven zijn dore gespikert door zijn vremdicheijt”³². De notie dat bijzondere vissen of onderdelen daarvan ook in gebouwen met een meer publieke functie zowel binnen als buiten uitstekend op hun plaats waren, werd bovendien gedeeld door hoog en laag. Net als in de negentiende eeuw waren ook in dit tijdperk de autoriteiten geïnteresseerd in deze buitengewone verschijningen. In het geval van de drie in november 1577 gestrande en onder toezicht van Coenen geveilde potvissen toonden de hoogste bestuurders van Holland voornamelijk belangstelling voor de grootste van de drie potvissen. Tijdens de verkoping op het strand werden de staart en de onderkaak van dit dier namens het Hof van Holland opgeëist door de Rentmeester – niet om een of andere financiële reden maar, zoals Coenen uitlegt, om ze te hangen aan de grote zaal van het Hof van Holland “tot een ewighe memorij”³³. Het Hof was overigens bepaald niet de enige Hollandse instantie die zich tooide met onderdelen van walvis skeletten. Ook aan de buitenzijde van het oude Amsterdamse stadhuis tegen de gevel van de vierschaar bevond zich een walviskaak. We weten (nog)

niet precies wanneer die daar werd opgehangen, maar toen Pieter Saenredam in 1641 zijn eerste tekening van het stadhuis maakte bevond de rib zich op deze opvallende plaats; op zijn bekende schilderij van hetzelfde gebouw, dat zich bevindt in het Rijksmuseum en dateert uit 1657, is de rib eveneens duidelijk te zien, en een van de oudste gedateerde afbeeldingen van het gebouw – een ets van Claes Jansz Visscher gedateerd rond 1600 – toont dit walvisonderdeel in dezelfde positie³⁴. Naar het schijnt hingen ook aan de Kampveerse toren te Veere en het stadhuis te Haarlem walviskaken³⁵.

De overeenkomsten en continuïteiten tussen deze ‘visvoorstellungen’ worden langzamerhand steeds duidelijker. De zee en de daarin levende dieren werden in deze streken blijkbaar bij uitstek geschikt geacht om afgebeeld en tentoongesteld te worden, maar dan wel als ornamenten en voorstellingen met een veelvoud aan betekenissen en vormen van toepassing. In zijn interpretatie van de met name van 1570 tot 1650 veelvuldig voorkomende afbeeldingen van gestrande walvissen legt Schama verband met de preoccupatie van de nog jonge, voortdurend in zijn bestaan bedreigde Noord-Nederlandse staat met allerlei bedreigingen van buitenaf. Als grootste met de zee verbonden dieren symboliseerden walvissen (en in het bijzonder gestrande walvissen) volgens Schama zo’n overmachtige dreiging; ze waren buitensporig omvangrijke, monsterlijke en ongetwijfeld door God gezonden voortekenen van rampspoed. Commercieel gezien echter betekenden ze winst, welvaart en voorspoed – zelfs, zoals we gezien hebben, voor de armsten onder de Hollandse kustbewoners, die deelden in de opbrengst van de veiling³⁶. Binnen het kader van Schama’s interpretatie zouden de visachtige insignes dan ook gezien kunnen worden als tekenen van de onzekere macht van de Nederlanders over dit gevaarlijk element vol wonderbaarlijke wezens, en mogelijk als voortdurende herinnering aan de Goddelijke almacht en alziendheid.

Aleen al de teksten van Coenen geven aanleiding tot andere interpretaties. Gezien zijn geschriften immers dateert de preoccupatie van de Hollanders met walvissen duidelijk van ver vóór de Opstand, toen er van een (proto)nationaal besef nog niet bepaald sprake was³⁷. Het mag bovendien wel benadrukt worden dat een mogelijke connectie met de grote walvisvaart als bron van welvaart voor de Noordelijke Nederlanden hiermee eveneens verdwijnt. Niet toevallig schrijft Coenen nooit over walvissen als het voorwerp van commerciële vangst – anders dan in het geval van de haring, die hij als volgt bezingt: “Ende soo grooten neringhe in onse Nederlant brent, daer soe menich scamel mensche zijn broot om wint. Aldus oock mach wel genaemt worden onsen Gulden Berch in Nederlant, onsen tryoomfe van Hollant”³⁸. Dat kon hij ook niet, want van commerciële walvisvangst was in zijn tijd – ruim voor de oprichting van de Noordse Compagnie – nog helemaal geen sprake³⁹. De met afbeeldingen van de walvisvangst versierde gevelstenen op particuliere huizen en op enkele Noordhollandse stadhuizen kunnen dan ook niet zonder meer op één lijn gesteld worden met het ophangen van de relieken van gestrande zeedieren⁴⁰. Als men (in de zeventiende eeuw) wilde verwijzen naar de commerciële vangst, beeldde men die ook uit, bijvoorbeeld in tafereelen met spuitende walvissen omringd door schepen of bootjes met mannen die

druk bezig waren het beest in bedwang te krijgen⁴¹. Als het niet om de vangst ging, dan waren er andere mogelijkheden, zoals blijkt uit het voorbeeld van een pakhuis in de Haarlemmer Houttuinen in Amsterdam dat vanouds “Het Walvisch-been” heette en waar een walviskaak aan een ketting aan de gevelmuur geklonken was. Een latere eigenaar verwijderde het been, maar liet het in steen uithouwen en voegde achter het oude opschrift “is nu steen”⁴².

Wanneer we de talloze verwijzingen door Coenen naar “Ons Hollant”, “ons landeken van Hollant” en “Onse Lande van Hollant, Zeelant ende Vlaanderen” in aanmerking nemen, is het misschien toch verleidelijk de visversieringen vervolgens met de identiteit van het gewest Holland of misschien zelfs van alle Nederlandstalige kustgewesten aan de Noordzee te verbinden, in plaats van met de nog te vormen staat. Maar dan krijgen we met enkele andere problemen te maken. Het waren immers niet alleen walvissen, maar ook poelompen, krabben, zwaardvissen, kort gezegd *alle* bijzondere zeedieren die als symbool konden fungeren⁴³. Het is dus onmogelijk langer over de walvis te spreken alsof het om een geïsoleerd verschijnsel ging; anderzijds gaat het veel te ver om de hele verzameling zeedieren dan maar over één kam te scheren, en ervan uit te gaan dat het zwaard van een zwaardvis net zo goed stond voor de Nederlandse dan wel Hollandse identiteit als de rib van een walvis. Dat blijkt eens te meer wanneer we ook de verbazingwekkende wezens die in kerken opgehangen werden in aanmerking nemen – en er is alle reden om dat te doen. We hoeven ons dan niet langer te beperken tot de kustgebieden of tot de categorie van de zeewezens. Het schouderblad van een zeemonster in de Johanniskirche in het Duitse Lüneburg werd toegeschreven aan de Bijbelse reus Goliath; in een aantal kerken hing men mammoetbeenderen op; in de Utrechtse Mariakerk was de hoorn van een eenhoorn te bezichtigen; een in 1560 gevonden walviskaak hing in de kathedraal van Arezzo; een krokodil hing in de Amsterdamse Nieuwe Kerk; en aan de zoldering van de kathedraal van Sevilla bungelden zowel een olifantstand als een krokodil⁴⁴.

Om Holland, laat staan om de bedreigde identiteit van de nieuw gevormde Nederlandse staat, gaat het dus allang niet meer. Erg waarschijnlijk leek het ook al niet dat een visser een krab aan zijn huis spijkerde, dat het Hof van Holland een potviskaak aan de grote zaal liet hangen, of dat het oude Amsterdamse stadhuis versierd werd met een onderdeel van een walvis, alleen maar omdat men zich bedreigd voelde – door de zee of anderszins. Om dit punt in algemenere termen te stellen: het is niet langer mogelijk of zinvol van een eenduidige betekenis van deze zeedieren te spreken; en wanneer we het over polyvalentie hebben, gaat het niet slechts om betekenisverandering of -verschuiving in de loop der tijd, maar tevens om gelijktijdige meerduidigheid. Zoals Barthelmess en Münzing terecht opmerken: “eine Verbindliche ‘Semiotik des gestrandeten Wals’ existierte nicht, vielmehr war solch ein Ereignis – wie jedes andere Wunder – auslegungsbedürftig”⁴⁵. Jonas werd tenslotte niet door een poelomp verslonden, en de walvis zelf kon klaarblijkelijk ook heel goed als iets anders dan een teken van onheil gezien worden.

Stond de walvis in de volksworstellungenwereld van het vroeg-moderne Engeland op gelijke voet met de leeuw en de adelaar als vorstelijke bekroning van zijn (of haar) hiërarchische orde⁴⁶. De verbinding met heerschappij en plechtigheid kwam in de Noordelijke Nederlanden prachtig tot uitdrukking in de rol van de walvis tijdens de blijde inkomst van Willem van Oranje in Amsterdam in maart 1580. Nadat de Prins door een eskader uit Muiden was opgehaald, kreeg hij het volgende schouwspel te zien: “Voorbij de Nieuwe Brug wachtte den Prins de eerste vertooning. In het water dreef een walvisch, bestuurd door den zeegod Neptunus, waarnevens een sierlijk uitgedoste maagd gezeten was, om zich heen verzameld houdende ‘allerlei oostersche waeren’, en op elken hoek een kolom, beschilderd met de ‘princelycke wapens van den oosterschen hoofdsteden’”⁴⁷. Die meerduidigheid gold, zoals Coenens teksten overigens heel duidelijk maken, niet alleen voor de lezende elite. Ook ‘de gewone man’ had aan vis-insignes een boodschap; ook in het dagelijks leven waren ze betekenisvol – in de zin van vol betekenis.

Iets van die veelheid aan ideeën en voorstellingen rond de onuitputtelijkheid van de zee als bron van wonderbaarlijke wezens en verschijnselen treedt ook aan het licht in de *Navigatio Sancti Brendani Abbatis*, een Latijns geschrift uit de negende of tiende eeuw, dat vooral bekend is via de latere Duits- en Nederlandstalige versies (*Van Sente Brandane*) uit de jaren rond 1150⁴⁸. Sint Brandaan was een Ierse monnik uit de zesde eeuw. In de Duitse en Nederlandse versies van zijn verhaal smeedt hij een boek in het vuur waarin wonderen beschreven werden die hij niet kon geloven. Zijn ongelooft vormde de aanleiding tot een langdurige reis die voornamelijk bedoeld was als boetedoening. Tijdens deze reis kreeg Brandaan te maken met allerlei wonderbaarlijke lokaties en volken – voornamelijk om hem te overtuigen van Gods almacht in het scheppen van wonderbaarlijke wezens en verschijnselen. Zo ontmoette hij op zijn reizen een zeemeermin, een sirene, verschillende soorten duivels, een man ter grootte van een duim die woonde op een blad in zee en druk bezig was de waterdruppels in de oceaan te tellen, de Walscheranden van Multum Bona Terra, een groep gevallen engelen met varkenshoofden, en een eiland dat bleek te bestaan uit een enorme vis⁴⁹.

Dat er voor veel zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwers een directe verbinding bestond tussen de strandingen van bijzondere vissen, andere uitzonderlijke ‘natuur’-verschijnselen en allerlei vormen van politieke en sociale rampspoed is overigens wel duidelijk. Exemplarisch is in dit verband Jan Saenredams prent uit 1602 van een stranding bij Beverwijk die plaatsvond in december 1601: de natuurrampen waarnaar in de cartouche verwezen wordt omvatten een maansverduistering (juni 1602), een zonsverduistering (die zich vier dagen na de stranding van 1601 voordeed), een aardbeving (januari 1602), en de pest waardoor de stad Amsterdam in de winter van 1601-02 getroffen werd (in de tweede druk van de prent verbeeld door de dood die zijn pijlen afschiet op de Maagd van Amsterdam)⁵⁰. Of ook het negentiende-eeuwse publiek de stranding van Kessels’ blauwe vinvis beschouwde als een ominus voorteken weten we niet, maar degene die zo iets verkondigde zou in ieder geval snel gelijk hebben gekregen. Het dier

strandde tenslotte kort voordat de Belgische Opstand uitbrak, en zoals we gezien hebben kwam het door de politieke troebelen uiteindelijk noch bij koning Willem I terecht noch bij de Leidse geleerden.

In de zestiende eeuw werden strandingen – of het nu ging om walvissen, potvissen, blauwe vinvissen, of poelompen – in elk geval veelvuldig op een dergelijke wijze geïnterpreteerd, en bepaald niet alleen door de ‘gewone man’, zoals Hooft en Grotius meenden, maar ook door geleerden⁵¹. Meestal vormden de strandingen slechts één element in een opeenhoping van rampspoeden en buitengewone verschijnselen⁵². De poelomp van november 1566 was door zijn napjes voor iedereen zichtbaar verbonden met de troebelen van Geuzen en Beeldenstorm in dat jaar, terwijl de walvis die een half jaar eerder (in maart 1566) bij Zandvoort gestrand was heel goed als een voorbode van deze troebelen beschouwd kon worden. In 1577 vonden we een nog opvallender complex van buitengewone politieke en andere gebeurtenissen. Zoals eerder vermeld ving een Scheveningse visser in de winter van 1576, kort na de Pacificatie van Gent, een zeer zeldzame zwaardvis. Spaanse troepen ondernamen in deze periode plundertochten op het Hollandse platteland. In juli 1577 strandde de potvis bij Haeften. In de nazomer heerste een muizenplaag in Holland en werd veel van het graan opgevreten, en in de loop van november 1577 strandden de drie grote potvissen bij Ter Heijde, dat wil zeggen twee weken nadat zich (voor het eerst op 11 november) een komeet begon te vertonen⁵³. Deze komeet trok ruim een week lang ieders aandacht. Coenen zag hem zelf op 17 november en citeert in zijn *Visboock* een pamflet dat naar aanleiding van deze “starre” verscheen en waarin rampspoed en het verderf van grote machthebbers en adellijke geslachten werden aangekondigd alsmede grote veranderingen in de religie, zowel in Turkije en Italië als Spanje en Frankrijk. Enige voorzichtigheid bleek echter wel uit het naschrift van het pamflet: “Dese beschrijvinghe vander comete mach gedruet ende vercoft worden als een waerscouwinghe niet als een zeker prophetie”⁵⁴.

Beter dan Coenen dat zelf gedaan heeft valt een zestiende-eeuwse visie op de samenhang tussen wonderlijke natuurverschijnselen en het leven van de mensen nauwelijks onder woorden te brengen. We laten hem nogmaals aan het woord:

“Dit quaterne hiervoor ghescreven een deel vremde teykenen die bij sommighe tijden in den lucht ende aen den hemel ghesien zijn, daer ghemeenlijck wat sonderlinx is da gevolcht: soe somtijds sterften, oorloghe, diere tijden, sterfte van groote prinsen en heeren. Ende ic dit hieromme verhaelt van dese teykenen dattet waerscouwinghe zijn van Godt almachtich doer zijn groote barmharticheijt, also dat hij ons niet ten eersten en slaet ende verderft omdat wij ons beeteren souden, ende hem om ghenade bidden dat hij zijn heffende zwaert wil ophouden. Aldus scrijven ons veel visbeschrijvers dat dat mede waerteijkenen ende waerschoudinghe zijn”⁵⁵.

In hun studie over monsters in Frankrijk en Engeland gedurende de zestiende en zeventiende eeuw merken Park en Daston op: “Characteristically, monsters appear most frequently in the context of a whole group of related natural phenomena: earthquakes, floods, volcanic eruptions, celestial apparitions, and rains of blood, stones and other miscellanea” (vgl. ill. 9)⁵⁶. Vervolgens schetsen ze een

ontwikkeling van de interpretatie van monsters als wonderbaarlijke voortekenen naar monsters als voorbeelden van medische pathologie. Hierin zien ze de weerspiegeling van een in deze periode – van 1500 tot het einde van de zeventiende eeuw – meer algemene tendens tot herinterpretatie van goddelijke, en dus *bovennatuurlijke* voortekenen als wonderbaarlijke *natuur*verschijnselen. En dat in een tijdperk waarin de volkse belangstelling voor deze verschijnselen juist sterk toenam door de religieuze strijd rond de Reformatie. In navolging van Burke en Davis⁵⁷ situeren zij de terugtrekking van de elite(s) uit de volkscultuur in de zeventiende en achttiende eeuw. In de beginfase van de Reformatie, daarentegen, zou er een ‘bijna universele’ neiging bestaan hebben monsters te beschouwen als omineuze voortekenen⁵⁸.

De eerder geciteerde passage uit Coenen lijkt echter naar een enigszins ander, meer genuanceerd schema te verwijzen: ten eerste fungeerden wonderlijke vissen kennelijk niet alleen – vooruitwijzend – als voorboden van rampen, maar ook als geheugensteun aan de goddelijke voorzienigheid en de barmhartigheid van God. Zoals Coenen middenin zijn eerder geciteerde zakelijke verslag over de inspectie en veiling van de drie potvissen uit 1577 duidelijk maakt, spelen voor hemzelf en voor de meeste gewone toeschouwers bij de strandingen de bedoelingen van God een rol in de interpretatie van deze gebeurtenissen:

“Alsoe dattet vermaninghe ende waerscouwinghe zijn (...) Aldus goet is onsen Godt almachtich, die ons met sijn wonderbaerlijcke teijkenen waerscout dat wij rokelose menschen zijn groote craft ende macht konnen sien. Die aldusdanighe grote vervaerlijcke vischen ghescapen heeft ende in de zee onderhout, ende doer zijn groote ende onbegrijpelijcke kracht ende grondelose bermherticheijt die groote machtighe stercke vischen aen lant werpt om ons te waerscouwen dat wij afstant sullen doen van onse sonden soe dat hij ons niet soe haest en straft”.

Belangrijk is dat Coenen deze passage introduceert met de woorden “Ende men heeft altijd van ouden tijden gheseijt ende men heeftet oock bevonden ghelijck die Cronijcken betuijghen”, en vervolgens op typerende wijze besluit: “Nochtans blijft hi niet verstoert langhen tijt”⁵⁹.

Coenens God was dus een God met wonderbaarlijke scheppingskracht, een God die als almachtig wezen zeer serieus moest worden genomen, maar die het meestal goed met de mensen voorhad en de moeite nam ze te vermanen en waarschuwen wanneer ze te veel zondigden. Coenens beide citaten suggereren echter nog meer: namelijk dat de interpretatie van kometen en gestrande walvissen als omineuze voortekenen en goddelijke vermaningen niet alleen – en mogelijk zelfs niet in de eerste plaats – een vorm van *volks* (bij)geloof was, maar eerder (of ook) een visie afkomstig van gestudeerde ‘visbeschrijvers’, ‘cronyck’-schrijvers, en van (semi)geleerde pamflettisten die daarin hun eschatologische en met bijbelse namen doorspekte onheilsverwachtingen koppelden aan een minder geleerde en meer praktijkgerichte kennis van natuurverschijnselen⁶⁰. Een visie dus die door gewone mensen overgenomen werd van uit de hogere strata afkomstige auteurs – misschien omdat ze naadloos aansloot bij hun eigen voorstellingswereld – en die ze in dit tijdperk keer op keer in de praktijk bevestigd zagen. Een visie, tenslotte,

die vervolgens een eigen leven is gaan leiden onder de benaming ‘volks bijgeloof’.

Eerder bleek al dat de tegenstelling tussen onbaatzuchtige geleerde kennis, commercieel winstbejag en volkse sensatiezucht niet opging. Benzelfde probleem doet zich nu dus voor bij het gangbare onderscheid tussen volks bijgeloof en geleerde, op kritisch onderzoek gebaseerde kennis. Om kort terug te keren naar het voorbeeld van de walvissen: het lijkt er sterk op dat rond het midden van de zestiende eeuw de meest verfijnde, gedetailleerde en exacte kennis van deze zeedieren – inclusief de kennis van hun voortplanting en de overeenkomsten die deze vertoonde met een zoog- en landdier als de koe – *niet* te vinden was bij de geleerden maar bij het zeevarende en bij de visvangst betrokken deel van ‘het volk’, zoals vertegenwoordigd door de visserszoon, vishandelaar, visafslager, visverzamelaar en visliefhebber Adriaen Coenen. Een kort voorbeeld illustreert de precisie en verfijning van die volkse kennis. Over de bruinvis heeft Coenen onder meer het volgende mee te delen:

“Dese bruijnvisgen zijn mannekens ende wijfkens. Die jonge bruijnviskens zuijghen haer moeder. Ic hebse ghecoft ghehadt daer ic een jonghen bruijnvisghe in hebbe bevonden. Ende die jonge bruijnvis was hallif soe groot als den moeder. Die mannekens hebben scaften als die stier; de wijfkens staen haer mammens aen haer vrouwelijckheijt. Als den bruijnvis ghevanghen es ende noch levendich angebrocht, soe screijft hij ende sucht als een mensche. *Dit sien wij dagelijcx bij ons*”⁶¹.

Elders vertelt hij over de *balaena* dat dit dier met grote pijn haar jongen baart: “Ende hi werpt zijn ionc als ander groote beesten der aerden ende hij slaepet ooc”⁶². Het moge duidelijk zijn dat Coenen en zijn omgeving niet alleen uitstekend op de hoogte waren van de fysieke kenmerken en voortplanting van de betrokken dieren, maar ook heel goed in staat waren de gelijkenis met de “beesten der aerde”, de zoogdieren op het land te zien⁶³.

Als we Schama mogen geloven, lieten dergelijke inzichten in de kringen van academici tot in de achttiende eeuw op zich wachten: “But even when whales were no longer synonymous with sea monsters, they remained classified as fish until John Ray – and later Linnaeus – classified them as mammals. Anatomical dissection was rare (...). And if learned culture was somewhat uncertain about their anatomy and habits, we may be sure that popular culture still regarded their appearance, especially out of their natural element, as an exceptional and ominous event”⁶⁴. De verwarring treedt in dit citaat wel heel duidelijk aan het licht: zoals we zojuist gezien hebben, sloot de interpretatie van gestrande (wal)vissen als tekenen van God grondige kennis van de fysiologie en gewoonten van deze dieren geenszins uit – tenslotte waren vissers en vishandelaars beroepsanatomen – noch leidde het afstand nemen van bovennatuurlijke interpretaties noodzakelijkerwijs tot betere inzicht in diezelfde fysiologie. Het omgekeerde lijkt bijna het geval: slordigheden in zestiende-eeuwse teksten moeten in ieder geval voor een deel worden toegeschreven aan pamfletschrijvers die geen boodschap hadden aan de precisie van de praktijkkennis en de voorkeur gaven aan geleerd *aandoende* omschrijvingen.

Die veronderstelling wordt ondersteund door de crisis die zich juist in deze tijd voordeed in de kosmografie, zoals onlangs betoogd door Frank Lestringant⁶⁵. Rond het midden van de zestiende eeuw kon men de geleerde kosmografische traditie die terugging op Ptolemaeus onmogelijk langer in overeenstemming brengen met de nieuwe scheepskarten die gebaseerd waren op bevindingen en waarnemingen van zeelieden. Deze hardnekkige geleerde traditie werd aangevallen door mannen als André Thevet, die stelde dat hij het beter wist omdat hij het met eigen ogen gezien had – een “*déclaration passablement terroriste*”⁶⁶. In de carrière en geschriften van Thevet (1516-1592), telg uit een familie van barbier-chirurgijns, valt iets te bespeuren van de gedrevenheid van een *homme nouveau* (net als bij de pottenbakker en geoloog Bernard Palissy⁶⁷ en bij de chirurg Ambroise Paré) die ernaar streefde een hulpwetenschap met de status van een techniek (de kosmografie) te verheffen tot de positie van ‘echte’, zelfstandige wetenschap⁶⁸. De “*savoir prolétaire*”⁶⁹ van deze geleerde autodidacten, die gebaseerd was op geïsoleerde observaties bijeengebracht door personen die behoorden tot zeer verschillende beroepsgroepen, trachtte een bres te slaan in de geleerde kennis van de humanisten met al het gezag van een eeuwenlange traditie aan hun zijde; zij correspondeerden in het Latijn, lazen Grieks en soms Hebreeuws, en keken trots neer op iedereen die niet tot hun eigen kring van studenten en collega’s behoorde.

Niet alleen op het gebied van de walvisstrandingen waren het in de zestiende eeuw vaak juist de geleerden die ertoe bijdroegen het onderscheid tussen natuurlijke en bovennatuurlijke verschijnselen zo onduidelijk mogelijk te maken. Een indruk van de verscheidenheid aan gangbare reacties op dergelijke (natuur)verschijnselen in Coenens tijd krijgen we aan de hand van de controverse rond de verschijning van een *supernova* in 1572⁷⁰. De meningen over het karakter van deze buitengewoon zeldzame gebeurtenis verschilden. Sommigen meenden dat een van de bekende sterren plotseling helderder was gaan stralen. Anderen dachten dat het een komeet was, en Cornelius Gemma meende dat hier niets minder dan een wonder te aanschouwen viel. Het is duidelijk dat de interpretaties verschilden naar gelang de assumpties over de aard van het verschijnsel. Hieronymo Muñoz, die aannam dat het een komeet was, interpreteerde de *supernova* dan ook – net als andere kometen – als een voorteken van komende misoogsten en andere natuurrampen. Anderen, zoals Gemma en Guillaume Postel, beweerden dat het uitzonderlijke karakter van het verschijnsel zulke traditionele interpretaties uitsloot: een zo buitengewoon fenomeen moest wel een bijzondere betekenis hebben. In tegenstelling tot de komeet van 1577 trok de *supernova* nauwelijks belangstelling van het grote publiek, en van die zijde zijn dan ook vrijwel geen interpretaties bekend. De verschillende visies van de zojuist genoemde personen geven dus het scala aan mogelijke interpretaties weer dat destijds bestond *in de kringen van geleerden*. Hieruit blijkt duidelijk genoeg dat de combinatie van ‘bijgelovige’ en ‘geleerde’ elementen in deze periode nog heel gebruikelijk was in het geleerde discours.

Het zou natuurlijk onzinnig zijn om nu een nieuw en al even gekunsteld onderscheid te willen aanbrengen tussen de adequate praktijkkennis van de gewone

mensen en de fantasieën van gestudeerden. Want bij beiden was er een mengsel van allerlei vormen van kennis en nieuwsgierigheid te vinden dat ons nu misschien vreemd, maar tegelijk ook bijzonder en intrigerend voorkomt. En daarmee stuiten we nogmaals op een oppositie die hard toe is aan nuancering en revisie: het contrast tussen ‘vreemd’ en ‘gewoon’. Wanneer een zeventiende-eeuwse auteur als Caspar Schott de belangstelling voor het nieuwe, vreemde, exotische en nutteloze veroordeelt⁷¹ en daartegenover de studie van het gangbare, gewone (en nuttige) stelt, dan kunnen we zijn woorden niet zomaar, zonder meer, en in de voor ons meest letterlijke betekenis opvatten. Als we ons aansluiten bij de stelling van Jean.Céard dat “celui qui parcourt la *Physica Curiosa* de Schott (...) sera tenté de penser que son sentiment du quotidien n’est vraiment plus le nôtre (...)”⁷², dan krijgt Schotts waarschuwing aan de lezer een heel andere klank en betekenis. Elke poging tot een plaatsbepaling van Coenens werk vraagt dan ook in dit opzicht om een bredere benadering van de historische dimensie van ‘nieuwsgierigheid’⁷³.

IV

De neerslag van Adriaan Coenens nieuwsgierigheid vinden we in de van hem bewaard gebleven geschriften: het *Visboock*, een omvangrijk, ingebonden manuscript, geschreven tussen 1577 en (ongeveer) 1580, dat zich sinds de late achttiende of vroege negentiende eeuw bevindt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; en het kleinere, uit drie gedeelten bestaande *Walvisboeck* (circa 1584-85), waarvan de eerste twee delen te vinden zijn in de Bibliotheek van de Antwerpse Zoo; en het derde (aangeduid als *Haringkoningboek*) in het Gemeentearchief van Keulen⁷⁴. Deze manuscripten bieden naast prachtige afbeeldingen ook honderden vertellingen en mededelingen over alles wat in de zee en de rivieren leeft.

De drie manuscripten zijn geïllustreerd – en vooral de eerste twee rijkelijk – met tekeningen die bijna allemaal ingekleurd zijn met waterverf⁷⁵. In een enkel geval is de schets onvoltooid gebleven en af en toe is er ruimte gereserveerd voor illustraties die nooit zijn uitgevoerd (ill. 11). Bijna elke bladzijde vormt een aparte, besloten eenheid, begrensd door zijn versierde marges. In de loop der jaren worden de illustraties geleidelijk minder uitgewerkt naar detail, kleur en versiering. Zo wordt de afbeelding van de in juli 1577 bij Haefden gestrande potvis (ill. 6) in het Haagse manuscript omgeven door een versierd kader; de voorstelling vormt een levendig tafereel, waarin allerlei mensen te zien zijn die zich vergapen aan het bijzondere beest. Op de weergave van deze gebeurtenis in het Antwerpse manuscript zien we voornamelijk de potvis en slechts enkele personen, omgeven door een simpele omlijning. De Keulse versie is het minst uitgewerkt: hier zien we alleen maar de potvis op een onversierd en niet omljnd blad⁷⁶. Het gebruik van kleur is opvallend en levendig; soms wordt de zee weergegeven met een diep roze-paarse kleur, en ook de afbeeldingen van kometen onderscheiden zich door spectaculaire kleureffecten⁷⁷. De aantrekkelijkheid van Coenens illustraties, zogoed als van de tekst, is voor een groot deel gelegen in de levendigheid

en naïviteit. Hierin verschillen ze zeer duidelijk van het werk van (bijna) tijdgenoten zoals de Antwerpse kunstenaar Joris Hoefnagel (1542-1601), die tegen het eind van de zestiende eeuw vier delen met zoölogische tekeningen verzorgde voor Rudolf II⁷⁸.

Als eerste opmerkelijke aspect van Coenens werk mag wel de titel van het Haagse manuscript genoemd worden: *Visboock of Groot Visboeck*. Zelfs een korte blik in de 412 folio's is voldoende om te zien dat Coenens opvattingen over wat er in een Visboeck thuishoort niet direct overeenkomen met wat men zou verwachten daarin aan te treffen. Behalve teksten en illustraties betreffende vissen en zeezoogdieren, komen ook zeekwallepjes, zeeoetelen, kleine en grote "vijfvoeten" (zeesterren), "ronde quabbens, geen quallen", de zeevlo, de "garnoot" (garnaal), de zee-apin, zeeschildpadden, allerlei soorten "scelpen en woosteren" (oesters), zeevieren, zeedruiven, de zeemonnik en zeebisschop, meerminnen, de veenadder, kikvorsen, donderpaddens of donderposten, het Patagonische dier Su, de purperslak, de vleermuis, koraal, muggen, lieveheersbeestjes, kapellekens, wormen en kevers, uilen en ooievaars aan de orde, om slechts een kleine greep te doen uit de besproken onderwerpen⁷⁹.

Daarbij moet om te beginnen worden opgemerkt dat taxonomieën van de dieren- en plantenwereld in deze tijd zelden een vast ordeningsprincipe kenden. Soms werden ze eenvoudigweg alfabetisch geordend, een werkwijze die ook door Coenen gebruikt wordt (zij het op een zeer eigen wijze!). Een andere keer werden de soorten in groepen ondergebracht aan de hand van een willekeurige selectie van ecologische of morfologische kenmerken. Rondelet, Belon en Aldrovandi – om enkele bekende zestiende-eeuwse natuurbeschrijvers te noemen – onderscheiden bijvoorbeeld vogels met een sterke snavel, zangvogels, zeevogels, riviervogels, etc.⁸⁰. Sinds Jorge Luis Borges' verhaal over een Chinese encyclopedie met een buitengewoon bizarre dierentaxonomie in geleerde kringen respectabiliteit heeft verkregen doordat Michel Foucault dit voorbeeld aanhaalt in het voorwoord van zijn *Les Mots et les Choses*⁸¹, scheppen historici en antropologen er steeds vaker genoeg in hun lezers te confronteren met taxonomieën waarvan de logica de moderne lezer verbijstert⁸². Dat er geen duidelijk of vast criterium was om te bepalen wat tot de categorie 'vis' behoort, is goed te zien in Pierre Belons *La nature et diversité des poissons* (Paris 1555): daar omvat deze categorie zowel schaal- als weekdieren, wormen en amfibieën, maar ook walvisachtigen, otters, bevers, etc. Hetzelfde geldt voor de middeleeuwse bestiaaria, waar het begrip *pisces* zeer ruim dient te worden opgevat en betrekking heeft op bijna alle in het water levende dieren. Daaronder vielen niet alleen de dieren die we nu aanduiden als vissen, maar ook schelpdieren, de walvis en de dolfijn, de octopus (*poilippus*) en enkele amfibieën.

In sommige van deze geschriften wordt beweerd dat eerst de viervoetige dieren en de vogels een naam kregen, en pas daarna de vissen, zodat de laatsten hun namen ontlenden aan de landdieren, zoals *canis* en *lupus*⁸³ – een patroon dat we ook herkennen in enkele van de (bovengenoemde) door Coenen gehanteerde benamingen van zeezezens. Dit *topos* van de parallelle werelden van land en zee⁸⁴,

kan (vanaf de Middeleeuwen) tot in de achttiende eeuw getraceerd worden, toen bijvoorbeeld de nomenclatuur en tekeningen behorend bij de verzameling van Fra Petronio da Verona nog steeds sporen vertoonden van het geloof dat alle landdieren in de zee hun waterige tegenhanger vinden⁸⁵. De geschriften van Borel en Rondelet laten zien dat de zestiende eeuw in dit opzicht geen uitzondering vormde⁸⁶.

Die continuïteit op de zeer lange termijn blijkt ook uit het feit dat men in deze dierentaxonomieën eeuwenlang plaats bleef inruimen voor monsters temidden van de zeedieren. Zo presenteren de twee bladzijden onder de kop *Pisces* in een manuscript uit het midden van de dertiende eeuw (nu in Alnwick Castle, MS 447) een monster met het hoofd en het voorstuk van een paard, maar met de staart en aarsvinnen van een vis; een monster met vinnen aan de voorpoten; een zee-eenhoorn; en een meermin voorzien van een vissestaart, krullerige vinnen, borsten en een soort puntmuts of kap die onder de kin was vastgestrikt⁸⁷. We kunnen ook denken aan enkele van de wonderen der zee in het eerder genoemde Brandaanverhaal, de *Navigatio Sancti Brendani*. Zoals J. Le Goff uiteengezet heeft, vervulde de zee ongeveer dezelfde rol voor Keltische en Skandinavische monniken als de woestijn voor hun zuiderburen⁸⁸. Van de zee kon men dan ook net zoveel wonderen en monsters verwachten als van de woestijn, die bijvoorbeeld allerlei fantastische schepselen had voortgebracht ter kwelling en verleiding van de heilige Antonius en een aantal andere kluizenaars. Meer in het algemeen vond men in de persoon van Plinius een respectabele voorganger in het vermijden van al te strikte onderscheidingen naar diersoort of habitat. Het was Plinius die betoogde dat er geen strikte scheiding bestond tussen mens en dier, omdat beide de Natuur in staat stellen haar macht te tonen. Monsters en half-menselijke, half-dierlijke wezens⁸⁹ waren in deze visie dus wel degelijk 'natuurlijk', hoe buitensporig, exorbitant en onbehoorlijk ze er ook uitzagen.

Deze belangstelling voor ordening en classificatie moest natuurlijk wel leiden tot een interesse in anomalieën – zelf uiteraard een secundair produkt, aangezien anomalieën alleen maar anomalieën kunnen zijn in relatie tot het geldende systeem. Een blijk van die belangstelling voor het bijzondere, het exceptionele, vinden we in de populariteit van het zevende boek van Plinius' *Historia Naturalis*, dat gedurende de zestiende eeuw los van de overige delen in geannoteerde edities gedrukt werd, zoals de *Sommaire des Singularitez de Pline* (Paris, 1542). Thevets verslag van zijn korte verblijf in Brazilië werd eveneens aan het publiek gepresenteerd als *Singularitez de la France Antarctique* (Paris, 1557-1558). In het verlengde van deze gedachtengang moest de steeds verdergaande fragmentatie in 'singularités' van de wereld der natuur wel uitmonden in een vrijwel onbepaalde verscheidenheid aan categorieën waarin elke eenheid, elk individueel dier, elke plant, zijn eigen categorie vormt, en alleen zichzelf vertegenwoordigt. Vanuit dit perspectief bezien, is de heterogeniteit van Coenens *Visboock* het gevolg van een poging een geordend overzicht van de zeewezens te bieden en tegelijkertijd recht te doen aan de rijke verscheidenheid van de ontelbare bijzondere elementen waaruit deze 'wereld' bestond.

Zolang we de nadruk leggen op aspecten van continuïteit en op kenmerken die Coenen met zijn tijdgenoten gemeen heeft – op verbindingen, met andere woorden – bestaat echter het gevaar dat we blijven steken in een veel te tekstgebonden interpretatie. Net als de Franse *hommes nouveaux*, met wie hij zoveel overeenkomsten vertoont, was Coenen naast schrijver ook een ‘man of action’, en een van zijn vele activiteiten bestond uit verzamelen. Ook op dit punt is André Thevet, als *Conservateur du Cabinet Royal des Curiosités*, zijn Franse tegenhanger⁹⁰.

Coenens activiteiten als verzamelaar blijken zowel uit zijn eigen geschriften als uit andere bronnen. We hebben al gezien dat hij niet alleen over zijn twee poelompen schreef, maar ze ook door een schilder liet portretteren – ongetwijfeld om nog jaren nadat de beesten zelf vergaan waren met plezier en verwondering naar hun afbeeldingen te kunnen kijken. Zo had hij ook zijn uiterste best gedaan – “.. omdat ic jeloers bin in dese vremde dinghen”⁹¹ – de harde, bewaarbare delen van een bijzondere krab en het zwaard van een zwaardvis van de betrokken vissers te krijgen. Coenen maakt verder in zijn manuscripten melding van een hele reeks vissen en andere zeebeesten die hij in de loop van zijn leven in zijn bezit kreeg. In de zomer van 1565 kocht hij voor 6 karolus guldens (een zeer aanzienlijk bedrag) “eenen zeearent of beter eenen grooten sciltpadde”:

“Hij hadde een bec als een arent ende vlogelen in manieren van vinnen ende achter in de plaats van die voeten platte vinnen gelijk voeten ende hadde een groote scelpe opt lijf gelijk die scilpaddens hebben daer hij uut ende in croep, het hoofd in en uut haelde. Die scillip was van der groote als een becken van een berbier”⁹².

Deze schildpad was door een Scheveningse garnalenvisser op het strand gepakt toen hij uit de zee was komen kruipen. Coenen hield hem lang in leven:

“Ic hadde hem in een tobbe met water lanck levendich gehouden, maer hij en wolde niet eeten” – en “ic sond er daarna een mede uut omte late besien om gelt ende hij quam mijn doot tujs ende ic dede hem dat ingewant uut ende droochde hem”⁹³.

In deze periode verkreeg hij ook een bijna acht voet lange maanvis, die bij Scheveningen aan de kust terecht was gekomen. Coenen liet het dier door een aantal sterke mannen op een wagen tillen om het naar zijn huis te brengen:

“Ic dede hem brenghen ten mijnen huse om het vel te droghen ende acht cloocke mannen hadden genoeg te doen om den wagen te helpen op ende afdoen (...). Dese vische hadde een hart dic vel dat soude ic wel ghedroecht hebbe maer ant hoeft most veel vischge blijven ende aende vinnen ende alsoet int hartge van den winter was soe mocht ic hem tot geen perfectij brenghen ende werp hem wech ende behielt een sticke vels daer van voor een nieuwichheit. Dit es dat ic van dit vrent faetsoen van desen visghe weeten O wonderlijcke Godt almachtich wat werckt ghij al wonderbaerlijcke dinghen u sij altijt te eeren vreesen ende aen te bidden om uwer goede gracie u zij lof prijs inder ewicheijt Amen”⁹⁴.

Coenen verzamelde en conserveerde niet alleen dergelijke zeer uitzonderlijke zee- wezens, maar ook schelpen, die hem vanuit verschillende plaatsen toegestuurd werden, en talloze zeeduivels, rogjes en andere kleinere vissen, die hij droogde in

de vorm van draakjes, waarna ze te pronk hingen en de huizen van welgestelde Hollanders. Zo vertelt Coenen over de schoervis of zeeëngel:

“Ic hebse dicmaels ghedroecht om een singerije ende vremdicheijt om inde husen te hanghen ende sijn dan gestelt oft eene draeck ware gelijk men oock van de rochgen droecht ende Ic mede dicmaels gedaen hebbe ende worden soe inde rijcke luijden husen ghehanghen te proncken ...”⁹⁵.

Coenen als liefhebber, verzamelaar en nu ook nog als leverancier van verzamelobjecten. Opnieuw treffen we hier die bekende vermenging van plezier, nieuwsgierigheid, en zakelijke belangen, zoals die tegen het eind van Coenens leven belichaamd wordt in zijn verzoek van 22 september 1583 aan de Leidse overheid om in deze stad ter gelegenheid van de viering van Leidens ontzet zowel zijn *Visboeck* als zijn collectie te mogen vertonen tegen een kleine betaling:

“Adriaen Coenen van Scheveningen is tzyne verzoucke toegelaten zyn gedroochde visschen en vischbouc de anstaende vrye jaermarkt en feest van de verlossinge te mogen laeten zien, genietende van elc persoon een doyt en tbouc begeren te zien een oortgen”⁹⁶.

Een betere plaats voor het *Visboeck* is nauwelijks denkbaar: zelf één grote verzameling – een aspect waarop we nog terugkomen – bevond het zich daar temidden van de vissen, schelpen en andere zeewezens uit Coenens collectie, tot verwondering en vermaak, als bron van inkomsten, en zowel door zijn inhoud als door de gelegenheid van herdenking en viering verwijzend naar de almacht en goedertierenheid van God, zoals dat ook het geval was bij de bovengenoemde maanvis.

Ook duizenden jaren eerder werden al verzamelingen aangelegd⁹⁷, maar juist in de zestiende eeuw zien we de opkomst van de *Kunstkammern* of *Wunderkammern* in zowel Noord- als Zuid-Europa. Adelaarsstenen, fossielen, versteenende voorwerpen, alruinwortels – waarvan men vertelde dat ze vooral aan de voet van de galg groeiden en magische krachten hadden –, boomganzen⁹⁸, paradijsvogels, het gebeente van reuzen⁹⁹, kano's¹⁰⁰, gordeldieren uit de Nieuwe Wereld¹⁰¹, wapens, munten, Egyptische mummies¹⁰², de horens van eenhoorns, veren hoofdtooien en muziekinstrumenten, vormen maar een kleine greep uit de bijzonderheden die ondergebracht en soms tentoongesteld werden in dergelijke bewaarplaatsen. Ze werden bepaald niet behandeld als rariteiten, maar op gelijke voet gesteld met de kunstwerken¹⁰³. Zelfs werd aan dergelijke voorwerpen soms een superieure status toegekend, want terwijl men kunstwerken kon beschouwen als secundair, in de zin dat ze als voorstellingen verwezen naar de werkelijkheid buiten henzelf, hadden deze objecten een primaire status als deel van die werkelijkheid. Deze visie komt bijvoorbeeld naar voren in een brief van 20 december 1644 van A. Vorstius aan Constantijn Huygens, waarin de schrijver zijn lof uitspreekt over het feit dat het Mauritshuis niet alleen afbeeldingen van Nederlands Brazilië bevatte, maar ook echte *braziliana*, zoals bonte veren, ivoor, verschillende soorten hout en dierenhuiden¹⁰⁴.

Als combinatie van een *kunstkabinet* met een *Wunderkammer* kunnen we de vroeg achttiende-eeuwse Habsburgse schilderijengalerij in Wenen noemen, waar

in een van de kamers, het Schwarze Cabinet, kastjes met miniatuurtjes, crucifixen, kruikjes, sieraden, koraal, vogels, kleine beeldjes, een schelp en een hoorn te vinden waren; op de kasten stonden sculpturen, waarachter portretten en figuurstukken hingen; en het karakter van een kunstkamer werd versterkt door een tegen de muur hangende hoorn van een eenhoorn¹⁰⁵. Dichter bij huis kan men verwijzen naar de verzameling der gebroeders Reynst aan de Keizersgracht in Amsterdam: deze welgestelde kooplieden bezaten niet alleen een der grootste verzamelingen van Italiaanse schilderijen, antieke beelden en naturalia in Nederland in het midden van de zeventiende eeuw (waarschijnlijk *en masse* gekocht van Andrea Vendramin in Venetië), maar ook een urn met de as van Aristoteles, gemshoornen, lampen, vissen (waaronder een *orbis*), schelpen, Egyptische beeldjes en *petrefacta*¹⁰⁶.

Van de bij uitstek met de zee verbonden curiositeiten, vonden niet alleen koralen en schelpen maar ook een aantal zeewezens of onderdelen daarvan een plaats in de curiositeitenkabinetten. Ook de poelomp komen we hier weer tegen: in de Dresdense *Kunstkammer* van de Saksische keurvorst August († 1586) bevond zich naast de gebruikelijke schelpen en slakkehuizen een gedroogde octopus, beschreven als een ‘wonderbaarlijk schepsel’¹⁰⁷. Coenen was dus niet de enige die een poelomp droogde. Versteende slange- of haaietanden – eigenlijk neolithische speerpunten die door Malta geëxporteerd werden¹⁰⁸ – vertegenwoordigden op metonymische wijze het complete dier wanneer dat niet verkrijgbaar was; hetzelfde gold voor de ‘zaag’ van de zaagvis. Een andere vis, de bovengenoemde *orbis*, werd nogal eens aan de zoldering van het kabinet gehangen omdat men geloofde dat deze vis, dood zowel als levend, altijd de heersende windrichting aangaf¹⁰⁹. Ook de half-menselijke, half-dierlijke wezens ontbraken niet: zo was Jan de Laet aanwezig bij de ontleding van een Braziliaanse meerman door Pieter Pauw in het *theatrum anatomicum* te Leiden¹¹⁰.

Dat men zoveel waarde hechtte aan dergelijke curiositeiten wekt nu misschien verbazing. De beroemde veiling na het overlijden van Lorenzo il Magnifico in 1492 vond weliswaar bijna een halve eeuw plaats voordat Coenen zijn verzameling inrichtte, maar ze is tekenend voor de toenmalige stand van zaken: de hoorn van een eenhoorn werd er geschat op een waarde van 6.000 florijnen, terwijl een schilderij van Van Eyck niet verder kwam dan 30 florijnen¹¹¹. Dat er tegen het midden van de zeventiende eeuw nog niet veel veranderd was, blijkt uit de inventarislijst van de voorwerpen die zijn meegenomen uit de Straat Davis door de Vlissingse koopvaarder Nicolaas Tunes in 1657: “Maar het gene allerongemeenst en allerkostelijkst was, dat was eene wel-aanmerkelijke menigte van die tanden, of hoornen van die Visschen diemen *Zee-Een-hoornen* noemt, die de schoonste, de grootste, en de best-gemaakte geoordeelt worden, van alle diemen tot noch toe gezien heeft”¹¹².

Het is dan ook verhelderend Coenens kosmologie, en in het bijzonder de door hem gehanteerde dierentaxonomieën, te vergelijken met de categorieën die men hanteerde in de curiositeitenkabinetten. Soms lijkt men in deze particuliere verzamelingen een soort symbolische ordening toegepast te hebben, zoals in de *studio-*

lo van Francesco I de' Medici¹¹³. De inrichting van het Mauritshuis als een *domus cosmographica* kan eveneens vanuit dit perspectief gezien worden¹¹⁴. Bij de inrichting van de zestiende-eeuwse verzameling van Antonio Giganti in Bologna lijken eerder esthetische overwegingen, zoals het gebruik van afwisseling en symmetrie, een rol gespeeld te hebben¹¹⁵. Zelfs in die gevallen echter waar het allesbehalve eenvoudig is in de gevolgde ordening een bepaalde betekenis te ontdekken, was er wel degelijk een functionele ruimtelijke indeling (waarvoor men naar een gezaghebbend auteur als Plinius kon verwijzen), waarbij de verschillende ruimtes en onderdelen daarvan correspondeerden met de verschillende categorieën van de verzameling. Zo waren de voorwerpen die zich bevonden in de twintig houten kasten van de 'grosse Kunstkammer' van aartshertog Ferdinand in kasteel Ambras (Tirol), geordend ofwel naar hun materiële samenstelling (kristal, hoorn, edelsteen, etc.)¹¹⁶, ofwel naar technische constructie (muziekinstrumenten, uurwerken, etc.)¹¹⁷. Een vergelijkbaar ordeningsprincipe vinden we in een Nederlandse verzameling: de collectie van de Amsterdamse koopman Levinus Vincent, zoals beschreven in de catalogus *Wondertooneel der Nature*, die gepubliceerd werd in 1706. Vincent had de verzameling (waarmee zijn zwager Anthony Breda begonnen was) geordend en opgesteld in zes kabinetten en zes andere kasten met de volgende indeling (ill. 12):

- (1) 'Indiaansche Rariteiten door konst en arbeid gemaakt, bestaande in Sieraden, Kleedinge, en Optoisels, zo van schoone en vreemde Vogelvederen, als andere stoffen, kunstige gewerkte Korfjes, Geweer, Werk- en Oorlogstuygen, beneffens veele andere Vreemdigheden, die om van byzondere Kusten zyn toegevoegt [...]'
- (2 en 3) '[...] inheemsch en uitheemsch Gevogelte, als ook Vlindergedierte, opgezette Rupsen, Wormen, en andre vreemden en bekende Diertjens, zo vliegende als kruypende, beneffens veele en verscheide gedroogde Bloemen, Kruiden en Veldgewassen, dienende met eenen tot sieraat en vervulling van de gemelde doozen.'
- (4) '[...] veele Foliantboeken, waar in op ordre leggen veelerhande geschilderde Teekeningen in Waterverwen uitgevoert, vertonende verscheide Gedierten, Zeegewassen, in- en uitheemsche Bloemen en Planten.'
- (5) '[...] een bykans oneindig getal van Insecten of bloedeloze diertjens, als Vlinders, of Dag- en Nachtkapellen, Vliegen, Motten, Juffertjes, Korebouts, of Puistebyters, Byen, Hommels, Wespen, Torren, Kevers, Krekels, Sprinkhanen, Rupsen, met hare Nesten en Poppen, Wurmen, Duizentbeenen, Scorpioenen, gedroogde Slangen, Haagdisen, Visjes, Land- en Water-Schildpadden, Vogeltjes en meer andre Vreemdigheden, uit de vier deelen der Waereld by een vergadert [...]
- (6) '[...] Hoorens, Schulpen en andere Zeegewassen [...] ongeemene Krabben, Kreeften, Zee-appelen, Zeestarren, en andere diergelyke zaaken, die in zeën, rivieren, en wateren worden voortgebracht en gevonden'.
- (7) 'een Boschtooneel van veelerhande rare Zee- en Klipgewassen'
- (8) '[...] Vogeleieren, [...] opgezette Gediertens, als Visschen, Schiltpadden, Hagedissen, Cameleons, &c. [...] verscheide soorte van Paradysvogelen, mitsgaders Veëren, Bekken, en Staarten van vreemde Vogelen'.
- (9) '[...] Mineralen, Steenen, Verfmineraal of Aarde, benevens eenige Gepetrificeerde, of in steen veranderde stukken [...]
- (10) '[...] een groot getal van vreemde of uitheemsche Zaaden en Zaadhuizen, van Bloemen en Planten, ook gedroogde Vruchten, en Boomgewassen, alles uit vreemde Gewesten, &c.'

(11 en 12) [...] vliegende, zweemmende, en kruypende Land- Lucht- en Waterdieren, ook uitheemsche ontydige en andere Misgeboortens [...] op sterk water in glazen potten¹¹⁸.

In veel verzamelingen schijnt echter een presentatie zonder duidelijke ordening of systematiek gebruikelijk geweest te zijn. Dat gold onder meer voor het 'Barnum-achtige museum'¹¹⁹ van Rudolf II in Praag, de rommelige massa voorwerpen afgebeeld op de titelpagina van de catalogus van Olaus Worms verzameling in Kopenhagen (Amsterdam, 1652) (ill. 13), en de objecten die te zien zijn op de talrijke schilderijen¹²⁰ van curiositeitenverzamelingen door Frans Francken, David Teniers en anderen: wat we daar aantreffen is een bijna onontwaaarbaar mengsel van natuurlijke en kunstmatig vervaardigde objecten¹²¹. In feite lijken dit soort *Wunderkammern* precies het tegendeel te vormen van wat een modern (natuurwetenschappelijk) museum beoogt: het streven naar geordende, gesystematiseerde kennis is precies wat in dergelijke curiositeitenverzamelingen ontbreekt¹²².

Deze belangstelling voor het exotische omwille van de bizarre aspecten en eigenschappen werd niet door alle verzamelaars van curiositeiten gedeeld. In zijn klassieke studie stelt Schlosser dat een onderscheid gemaakt dient te worden tussen enerzijds de door aristocraten bijeengebrachte verzamelingen van bizarre objecten in Noord-Europa, en anderzijds de antiquiteiten en aanverwante voorwerpen die door Zuideuropese humanisten voor wetenschappelijke doeleinden verzameld waren¹²³. Er zijn echter genoeg uitzonderingen die een dergelijke algemeen geldende geografische indeling onhoudbaar maken¹²⁴. Bovendien vallen bepaalde collecties geheel buiten Schlossers indeling in aristocratische en humanistische verzamelingen. Zo bespeurt S. Goldmann de eerste tekenen van een *Wunderkammer* in Albrecht Dürers kopergravure uit 1514 van de heilige Hiëronymus in zijn werkkamer (ill. 14), en hij beschouwt de grote tentoonstellingen rond het midden van de negentiende eeuw als een late verschijningsvorm¹²⁵.

Vooraf dokters en apothekers zijn goed vertegenwoordigd onder de rariteitenverzamelaars – niet geheel toevallig overigens, want veel van de verzamelde voorwerpen, zoals de hoorn van de eenhoorn, werden geacht een genezende werking te hebben¹²⁶. Deze verzamelaars behoorden noch tot de aristocraten noch tot de categorie van de humanistische geleerden; als groep pasten ze in ongeveer dezelfde kringen als die waarin, zoals we eerder gezien hebben, Coenen zich ophield. Tenslotte kon ook het karakter van een verzameling veranderen in de loop der tijd. Voor de Italiaanse edelman Cospi, bijvoorbeeld, kreeg wat in zijn jeugd begonnen was als een aangenaam tijdverdrijf pas veel later een serieus en wetenschappelijk karakter¹²⁷.

Verschillende bronnen kunnen bovendien een zeer wisselend beeld van dezelfde verzameling geven. Soms komt dit eenvoudig doordat niet alle afgebeelde voorwerpen bewaard zijn gebleven (dat geldt onder meer voor veel van de oude verenversieringen en voorwerpen uit Amerika). Maar in andere gevallen is er sprake van een veel verdergaand verschil in representatie. Zo geeft de gedrukte en door Lorenzo Legati geschreven catalogus van de verzameling van Lodovico Settala te Milaan blijk van een voorkeur voor het bizarre, waar in Settala's eigen

aantekeningen (in handschrift) een verordeling te vinden is van de meest buitennissige voorstellingen. Alleen al het gegeven dat de indeling van de catalogi vaak een andere is dan die van de feitelijke verzameling geeft aan dat de notie van één vaststaand kennissysteem hier niet aan de orde is. Bovendien moeten we ervoor oppassen de geschilderde en getekende afbeeldingen van de kabinetten niet te behandelen alsof het foto's waren. In de Settala-verzameling, bijvoorbeeld, komt geen van beide geschreven bronnen overeen met Fiori's gravure van de verzameling, die eerder gezien moet worden als een gestileerde weergave dan als een realistische beschrijving¹²⁸. In andere gevallen is de afbeelding eerder allegorisch dan realistisch bedoeld, zoals het schilderij *America* door Jan van Kessel, en de voorstelling van kabinetten als allegorieën van de vijf zintuigen¹²⁹.

Dat de nadruk eerder ligt op de selectie van de voorwerpen dan op volledigheid, verraadt een preoccupatie met het bijzondere eerder dan met het universele. Dat geldt bij uitstek ook voor Coenens *Visboeck*. Terwijl hij zich regelmatig overgeeft aan moraliserende beschouwingen – iets waarvoor, zoals we gezien hebben, ook een plaats was in veel curiositeitenverzamelingen – heerst er in dit werk toch een (niet altijd even gelukkig) evenwicht tussen de beperkingen die gepaard gaan met het vertoog van een informatieve en verklarende verhandeling over de in zee levende wezens, en de verleiding om uit te weiden over de uitzonderlijke kenmerken van bepaalde beesten, wezens en verschijnselen – hetgeen nogal eens uitloopt op lange associatieve uitweidingen. En hoewel een zeer groot deel van zijn gegevens uit de eerste hand afkomstig is – wat gezien zijn beroepsactiviteiten nauwelijks verbazing kan wekken – neemt Coenen ook verslagen op over onder meer de Amerikaanse fauna, die zo als een exotisch contrast voor de prozaïsche Hollandse haring fungeren¹³⁰.

Het bijzondere wordt dus belangrijk en relevant doordat het deel uitmaakt van een discours; en dat vertoog zelf ontleent zijn overtuigingskracht aan het feit dat het geïllustreerd kan worden aan de hand van individuele voorbeelden. Het is dan ook onnodig een scherpe scheidslijn te trekken tussen het universele karakter van een encyclopedische presentatie en het onvermijdelijk fragmentarische beeld dat ontstaat door de focus op buitengewone individuele objecten. De interdependentie van deze twee vormen van aandacht, belangstelling, kijken, ordenen en verzamelen is treffend onder woorden gebracht door Jean Céard:

“L'ordre du monde n'échappe à la confuse monotonie de l'identique que par l'existence de différences. Il n'existe pas deux êtres, deux choses absolument semblables. En ce sens, chaque être, chaque chose est rare. Cette rareté peut nous paraître de peu d'importance, quand il ne s'agit que d'un trait distinctif qui ne semble pas changer la nature; et pourtant, parce que l'ordre du monde n'existe que grâce aux différences, le trait distinctif le plus ténu a sa place dans cet ordre. C'est précisément un des offices des faits très rares, des monstres, des prodiges, des merveilles, de nous éveiller au sens des différences. La nature, qui n'est pas un simple donné, mais un être vivant en perpétuelle activité, ne cesse, pour parfaire son ordre et entretenir en même temps sa cohérence, de multiplier les différences: les différences sont donc autant de *marques* (et, en ce sens, de *signes*) de ce travail”¹³¹.

Deze opmerkingen zijn zeker van toepassing op zowel het bereik van Coenens kosmologie als op zijn keuze van gebieden en onderwerpen, maar de parallel met de curiositeitenkabinetten preciseert het woord ‘kosmologie’ nog nader. Zoals we gezien hebben, wilde men met sommige verzamelingen¹³² en catalogi de toeschouwer een beeld voorschotelen van de wereld in miniatuur, waarbij in één ruimte het rijk der dieren zowel als de wereld van de planten en het domein van de mineralen – de wereld der natuur in andere woorden – samengebracht waren met de artefacten: dat wat door kunstige mensenhanden vervaardigd was¹³³. Overigens verving deze betekenis van de term ‘mikrokosmos’ de eigengereide Griekse notie van de mens als de maat van het universum. Als we de inhoud van het *Visboeck* in dit licht bezien, dan zou ook dit boek zelf beschouwd kunnen worden als een *theatrum mundi* of een *liber mundi*¹³⁴, waarin de verscheidenheid van de wereld aan de lezer voorgehouden wordt ter nadere beschouwing, verwondering en verkenning. Dat beeld komt ook naar voren uit een passage in Coenens *Visboeck* waar hij bijna verontschuldigend duidelijk maakt dat hij zich onmogelijk strikt tot de vissen of zijn eigen ervaringen kan beperken:

“Ic lese van menich wonderlijcke gedierte soe int water en opt lant in de lucht inder aerde waervan elc bijzonderlinge boocken afghescreven sijn daerom Ic in dit boeck niet al beschrijven en mach Dan mijn voornemen es te schrijven meest in dit boeck van de visschen alsoe ic daer meest mede mijn geneert hebbe Nochtans en mach ic niet wel laten Ic moet somtijts alst soe te passe comt van vremde beesten daer wat onder verhalen ende schrijven Omdat Ic int ondersoecken van de visschen somtijts uut sommighe scrijvers vinde van selsame gedierte dat grootelijck te verwonderen es gelijkct oock vanden vischen te verwonderen es”¹³⁵.

Het *Groot Visboeck* is op nog een manier verbonden met de curiositeitenverzameling, en wel door zijn zeer specifieke uiterlijk en vorm *als boek*. In de eerste plaats vormde het manuscript zélf natuurlijk een begerenswaardige curiositeit, die als zodanig recht had op een plaats temidden van andere bijzondere artefacten¹³⁶. En dat was ook precies wat gebeurde: een eerste door Coenen vervaardigd ‘Visboeck’ – geschreven is een te beperkte term voor Coenens activiteiten als verzamelaar, onderzoeker, schrijver, tekenaar en expert – werd door hem geschonken aan de Willem I, Prins van Oranje, die tenslotte niet alleen politicus en opstandelingenleider was maar ook een aristocraat met belangstelling voor kunst, kostbare voorwerpen, kleding, en curieuze, bijzondere objecten¹³⁷. Duidelijk is ook dat Coenens eerste *Visboeck* – zogoed als hijzelf – graag gezien was in de kringen van de Haags-Brusselse bestuurders en hem een introductie bezorgde in deze hogere standen: Coenen was bijvoorbeeld regelmatig te gast aan tafel bij Cornelis Suys, heer van Rijswijk en van 1559 tot 1572 president van het Hof van Holland – overigens zonder dat hij natuurlijk ooit met zijn gastheren op gelijke voet kwam. Aan tafel pratende over vis, buitenlandse reizen, wonderbaarlijke gebeurtenissen etc., werd ook het *Visboeck* tevoorschijn gehaald:

“Het es ghesciect dat ic Adriaen Coenens van Scheveninghe die dit scrijve zeer groot was bij mijn heere die presydent van Hollant, heer Cornelis Zuis, heer tot Rijswijk. Ende dat ic daer groot bij was ende dicmaels bij hem ten eeten was als ic in den Haech quam. Die sake was dat ic een groot boeck ghemaect hadde van menichderleij visghen daer mijn heer die presy-

dent genoeght in hadde ende zeer spekelatijf in was, ende dit boeck was dicmaels tot sijnen huijse. Ende als ic daer dan ten eeten was ende naden eeten soo visten ende studeerden ende arguweerden wij van menichderleij visghen met ander heeren die daer meede te gast dicmaels waren, als die heer van Oosterwijn die veel wist te seggen van de visgen in Italien”¹³⁸.

Opnieuw is de vergelijking met de parvenu Thevet verhelderend. Na zijn terugkeer uit het Midden-Oosten in 1552 gebruikte Thevet de talrijke curiosa die hij had meegebracht om in de gunst te komen bij de vermaarde humanisten van zijn tijd, zoals Conrad Gesner en Philipp Melanchthon. Frank Lestringant suggereert zelfs dat Thevet de hoop koesterde een aanstelling in dienst van koning Edward VI van Engeland te verwerven door hem een maansteen ten geschenke te geven¹³⁹.

Het *Groot Visboek* valt echter op nog een andere manier te verbinden met de curiositeitenkabinetten. Dat waren, tenslotte, zoals de naam al aangeeft, meubelstukken met allerlei vakken en laatjes waarin men bijzondere voorwerpen kon bewaren. Soms vormde zo'n kunstig uitgevoerd kabinet zelf weer een miniatuurafbeelding van de gehele *Kunstkamer*, alsof de miniatuurkosmos die daarin verbeeld werd op zijn beurt weer gereduceerd kon worden tot een 'mikro-*Kunstkamer*'¹⁴⁰. De indeling van zulke kabinetten, en van de grotere kasten waar eveneens voorwerpen in konden worden tentoongesteld, bestond gewoonlijk uit een aantal ongeveer gelijkvormige rechthoekige structuren (ill. 15).

Het is opvallend dat sommige bladzijden in Coenens manuscript precies op diezelfde manier ingedeeld zijn (ill. 16). Deze visuele parallel tussen een bladzijde uit Coenen en de indeling van een curiositeitenkabinet roept het bekende Droste-effect op¹⁴¹. De indeling van het *Groot Visboek* als curiositeitenkabinet biedt plaats aan materiaal dat in geen van de beroemde Europese verzamelingen van curiositeiten misstaan zou hebben – en daarmee werd het boek zelf als onderdeel van zo'n verzameling object van nieuwsgierigheid, en zelfs, zoals we gezien hebben, onderdeel van een tentoonstelling.

V

Vormt dit Droste-effect eigenlijk ook niet de structuur van dit artikel *over* Coenen? Is het niet zelf een verzameling van curiositeiten in geschreven vorm, zoals de manuscripten van Coenen? Deze tekst over nieuwsgierigheid is zelf doortrokken van nieuwsgierigheid en verwondering – net zoals andere teksten *over* seksualiteit overduidelijk gekenmerkt worden *door* seksualiteit en in hun aandacht voor uitspattingen regelmatig uit de hand lopen¹⁴². Structuur en thema vallen samen.

Dit is niet de geschikte plaats om in te gaan op de implicaties van de betrokkenheid van de onderzoeker bij zijn of haar onderwerp – zijn of haar nieuwsgierigheid naar nieuwsgierigheid. Hier hoeven we slechts op te merken dat deze bescheiden bijdrage aan een geschiedenis van nieuwsgierigheid precies dat is en niets anders – een bijdrage aan *een* geschiedenis van nieuwsgierigheid, niet aan *de* geschiedenis van nieuwsgierigheid.

The whale and the 'poelomp'. The cosmology of a 16th century beach-comber

After a brief methodological introduction (I), the authors present the case of a stranded whale near Antwerp in 1827 and consider its relevance to debates on popular versus learned culture, commercial interest versus disinterested science, and the historical study of taxonomies (II). Part III introduces the colourful figure of Adriaen Coenen, 16th century beach-comber and an authority on the wonders of the sea, as a representative of a 'savoir prolétaire'. Consideration of his activities leads to a broader approach to the historicity of curiosity. In part IV the animal taxonomies employed by Coenen in his books are compared with those to be found in the *Kunst- und Wunderkammern* of Northern and Southern Europe. Finally, in part V the argument bends back on itself: the resemblance of the present article to a collection of curiosities, the curiosity of the authors with regard to curiosity, entail a *mise en abîme*.

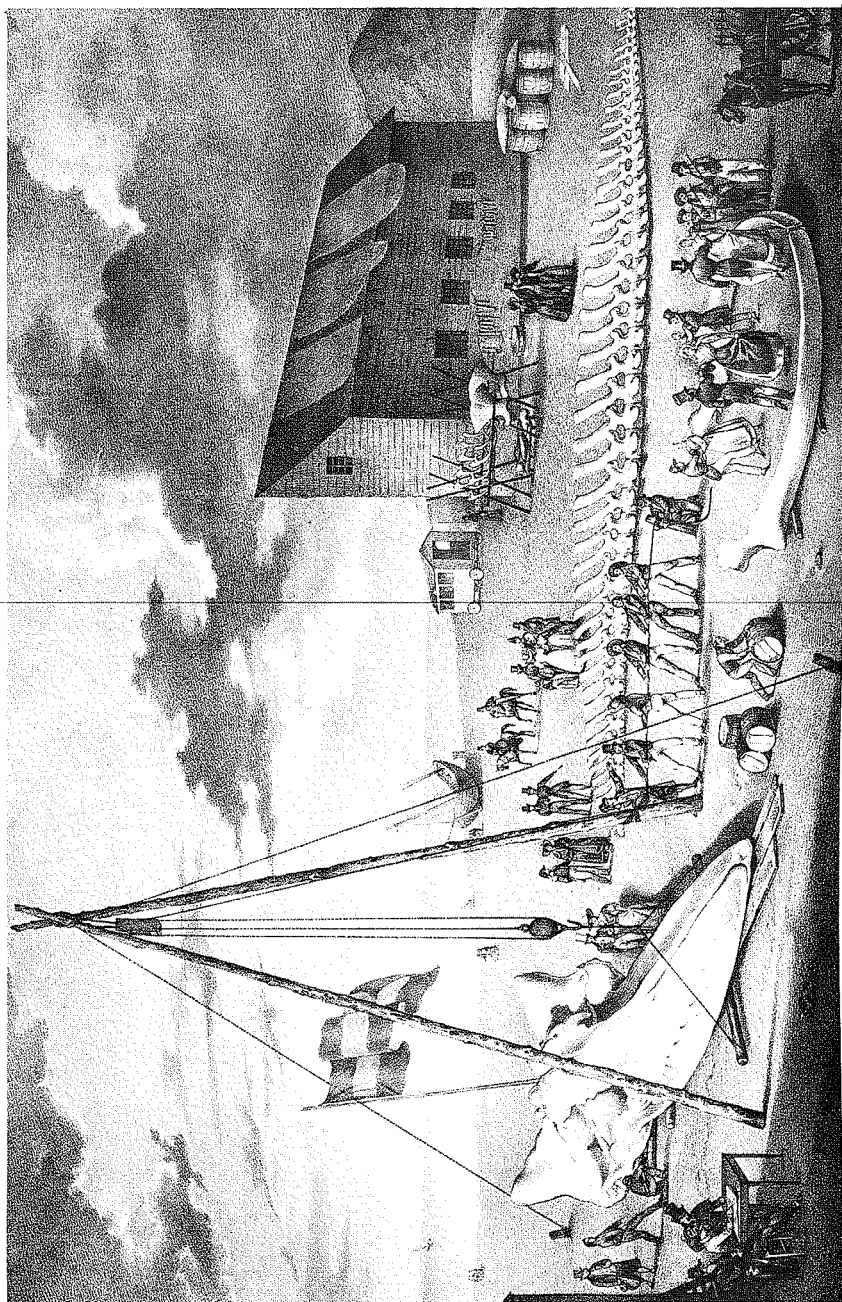

L'été 1827 on a vu à Wiscoten, en province de Minsk, un balein que l'on croit être un balein à bosses, mais que l'on croit être un balein à bosses à cause de ses bosses et de ses bosses. Il mesuroit 60 toises de long, 15 toises de haut, et pesoit 6000 toises. On croit qu'il a été tué par un pêcheur nommé Jean. Il a été vendu pour 1000 toises. On croit qu'il a été tué par un pêcheur nommé Jean. Il a été vendu pour 1000 toises. On croit qu'il a été tué par un pêcheur nommé Jean. Il a été vendu pour 1000 toises.

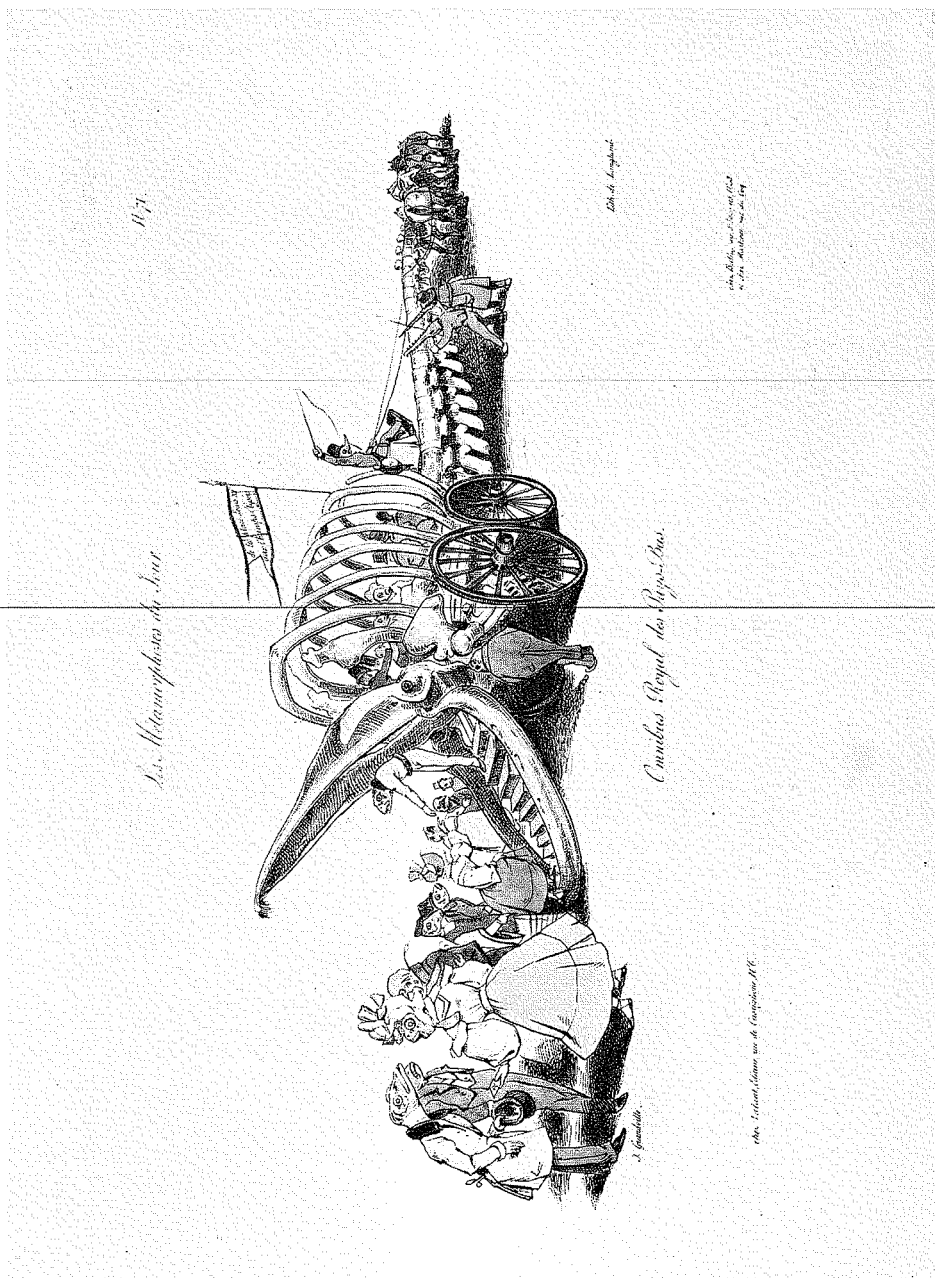
Le Roi des Pays-Bas a été informé par le Ministre de la Marine que dans le port de Wiscoten, le 25 Mars 1827, on a vu un balein à bosses de 60 toises de long, 15 toises de haut, et pesant 6000 toises. On croit qu'il a été tué par un pêcheur nommé Jean. Il a été vendu pour 1000 toises. On croit qu'il a été tué par un pêcheur nommé Jean. Il a été vendu pour 1000 toises.

III. 1.
Rijksprentenkabinet Amsterdam. FM6278: De te Oostende gestrande walvis, 1827.
Lithografie door Van Cuyk bij Jobard.

III. 2.

Rijksprentenkabinet Amsterdam. FM6279: Het dansen van een quadrille in de kaak van de walvis, tevens de viering van de verjaardag der Nederlandse koningin.

III. 3.

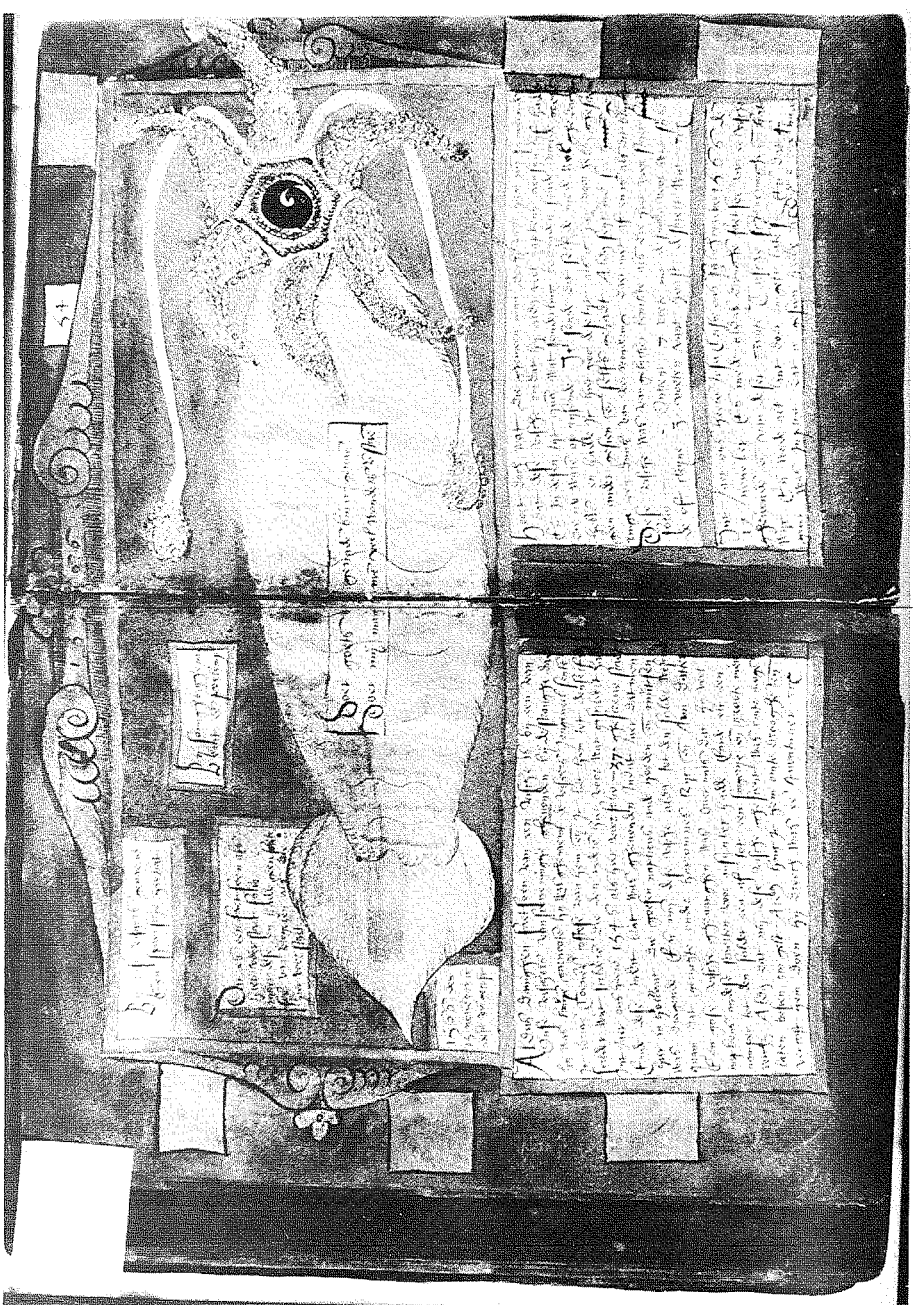
Rijksprentenkabinet Amsterdam. FM6330/2: 'Omnibus Royal des Pays Bas', een spotprent op het rondreizen van Kessels met de te Oostende gestrande walvis, 1829. Lithografie door Langhume naar J. Grandville.

aen gefant in den jaer 1577 in de maand van november...
 van de kust van de Zuidhollandse kust op vint
 monstren met drie walvissen...
 Westerschelde
 Middelburg
 Looisduinen
 hage

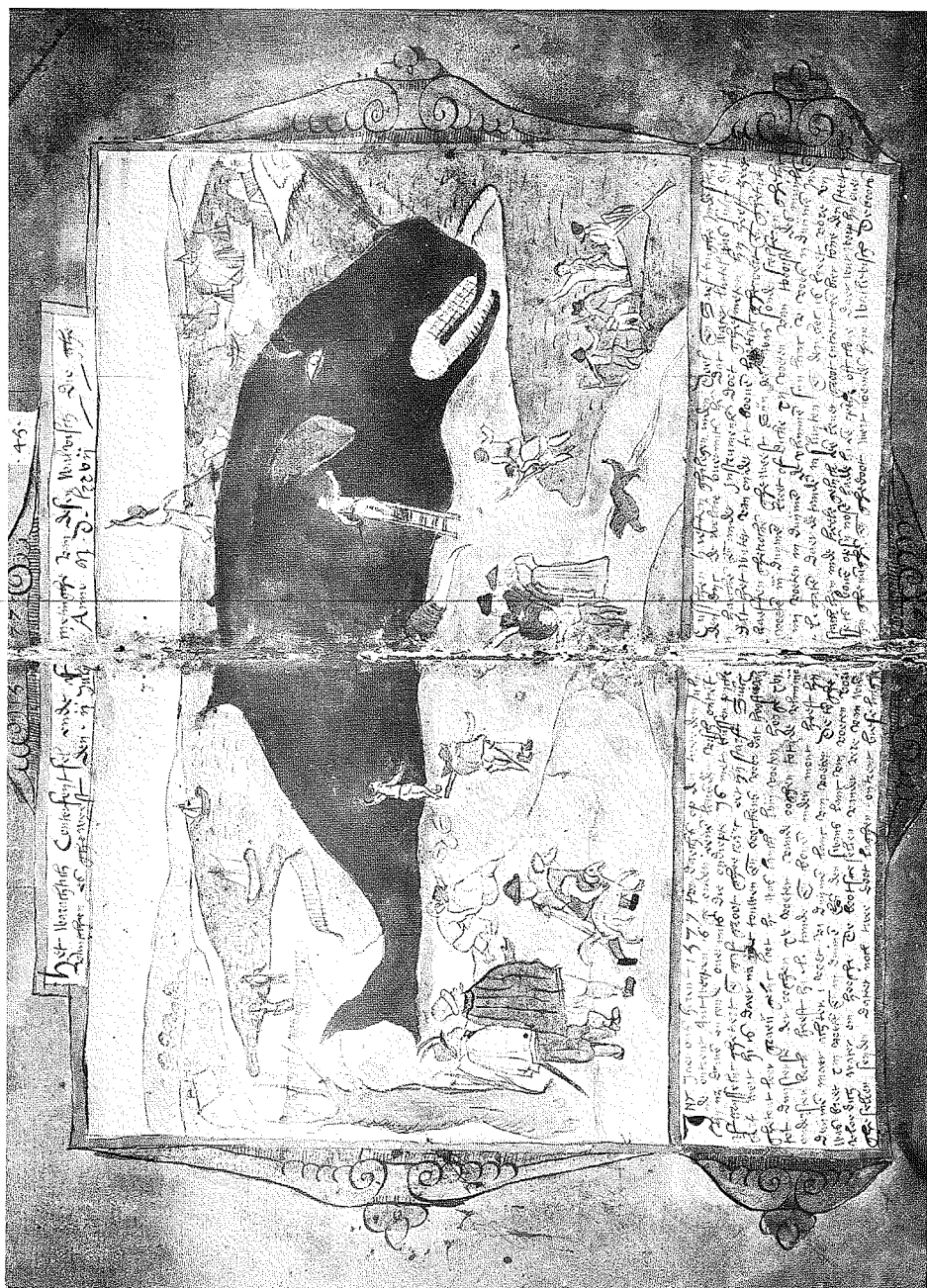
III. 4.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54: Adriaen Coenen. Visboeck, f. 47v-48: Afbeelding van de Zuidhollandse kust bij Ter Heijde met de drie in november 1577 gestrande walvissen en de resterende walvissen voor de kust.

III. 5.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54: Adriaen Coenen, Visboek, f. 53v-54: De poelomp die Adriaen Coenen op 15 november 1566 van een Scheveningse visser kocht.

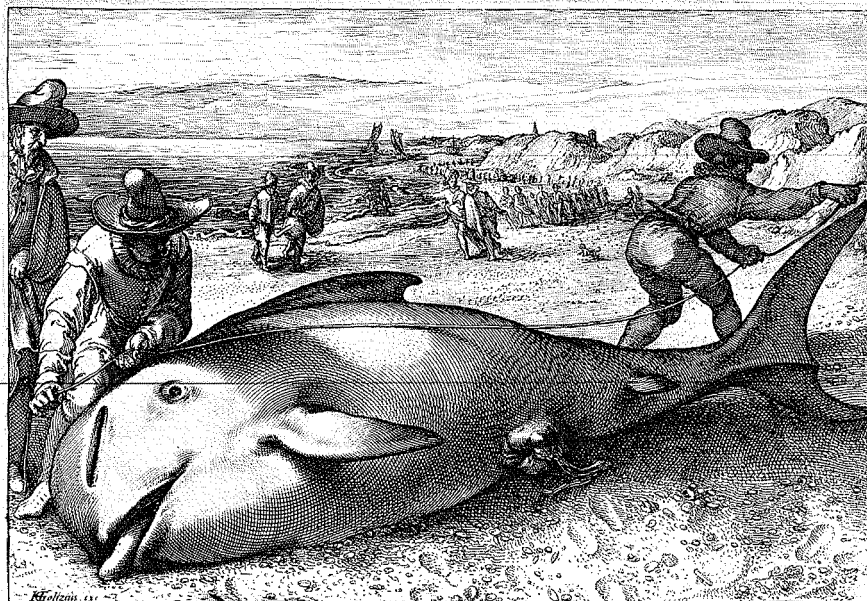
III. 6.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54: Adriaen Coenen, Visboek, f. 44v-45: De in juli 1577 tussen Haeften en Saeftingen aangekomen walvis.

III. 7.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54; Adriaen Coenen, *Visboek*, f. 42v-43: De in maart 1566 bij Zandvoort aangespoelde walvis, voor zover bekend de oudste Nederlandse afbeelding van een walvis.

*Grolius profert immania corpora pontus:
Quoniam tunc hic cornu depictum caudale lectus.*

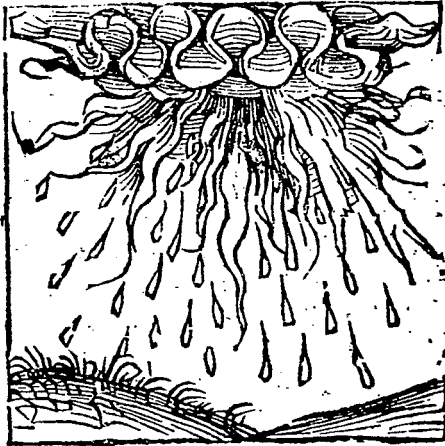
*Inuentum Baham deforce in hifore moufleum:
Quod tibi ffectum fuit dat Goltzius arte.* c. Schepes

ALs men duyfent, vijf hondert, heefte ghefchreven,
Ende vier en tneghentich, in de maent
November, eenent Winrich, aenghedreven
Quam r Sandvoort, in Hollandt, dus van ghedaent,
Eenen dooden Vifch, die men eenen Walvifch Wacnt:
Maer Tanin ghenaeht Wordt van den Zee luyden,
Menich meent oft yet Wonders Wil beduyden.

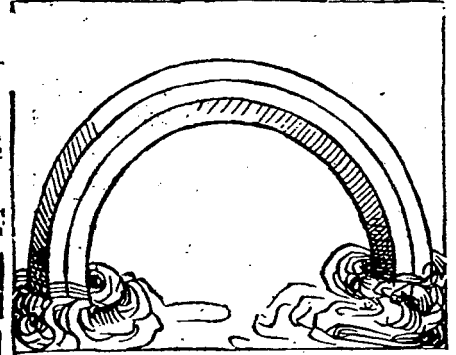
Tvveeden Martij fcs en tfeftich, oock strande
Daer enen fluckken, die mer groot misbaect
En gheruyfch, noch levende quam te lande,
Dien vvas manlijck, defen vroulijck, end maer
Tvvinrich voeten, en den anderen daer
Te vooren, vvas lanck tvvec en veerlich voeten:
T'befl alijdr van Godt vvy verhopen moeten.

III. 8.

Rijksprentenkabinet Amsterdam. FM1033: Afbeelding van een griend
gestrand te Zandvoort, 21 november 1594. Gravure door H. Goltzius.

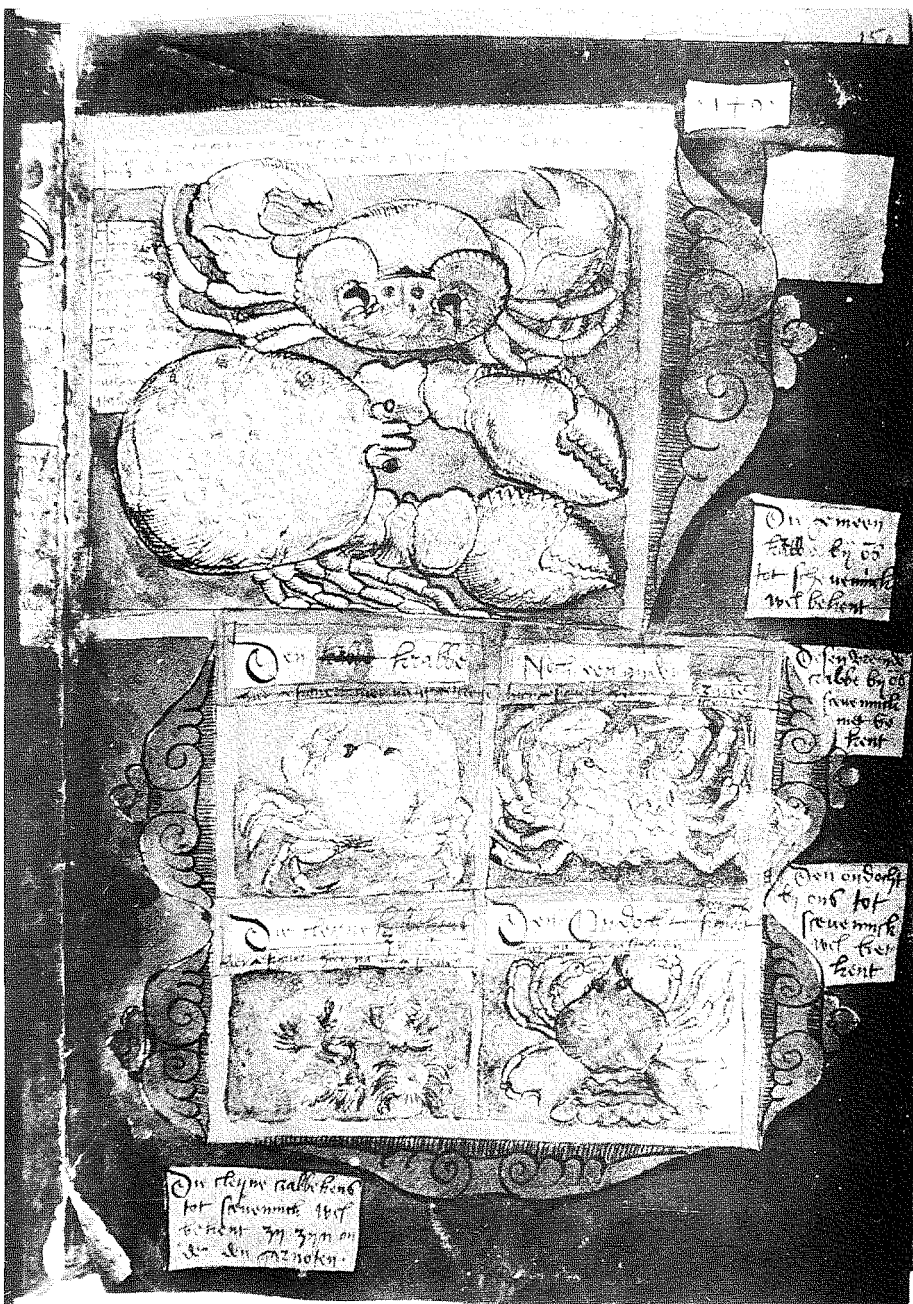

greci hidropisum vocant diem o
Erit hys dieb⁹ igne e celo
mines consummatione se

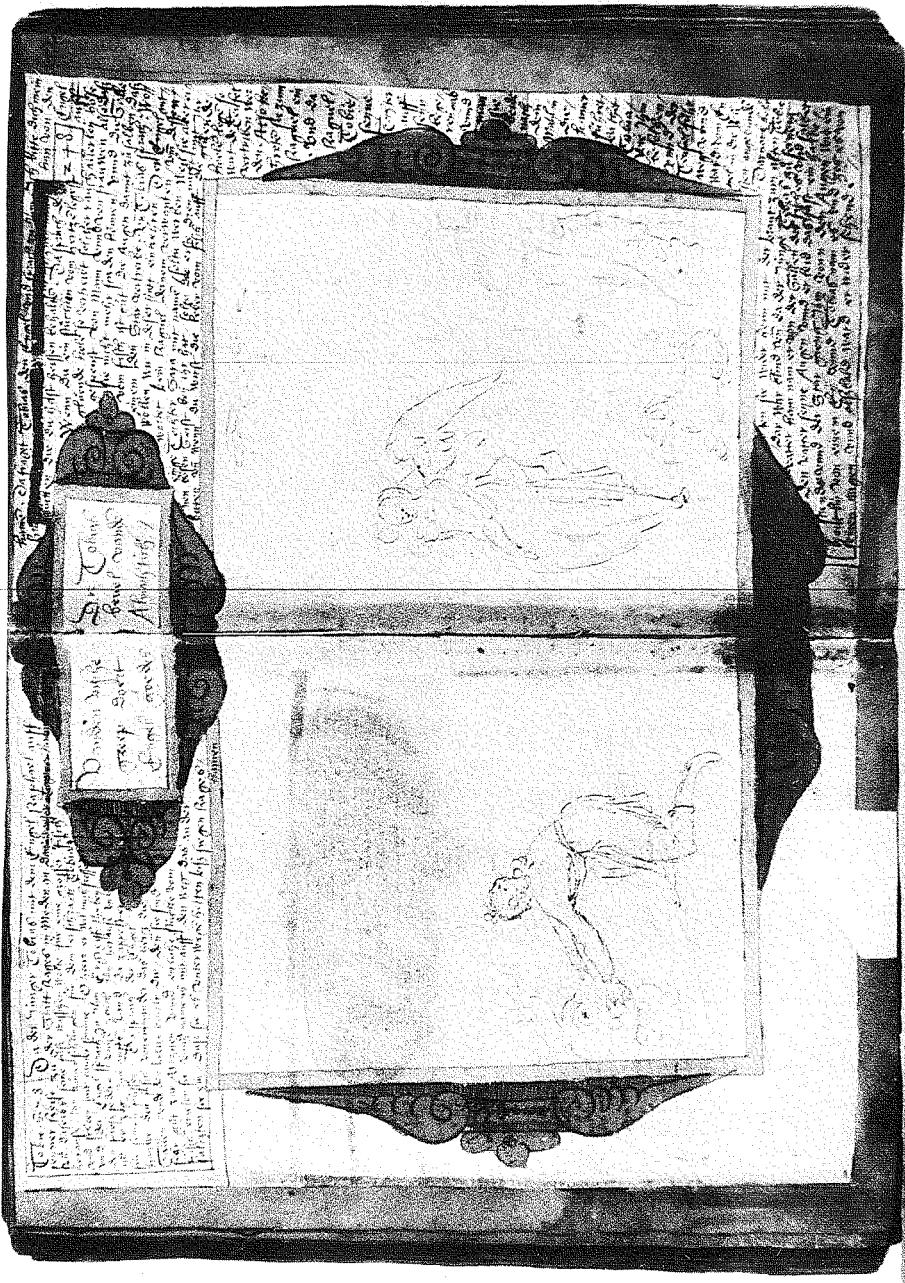
III. 9.

Conradus Lycosthenes, *Prodigiorum ac Ostentorum Chronicum*, Bazel, 1557.

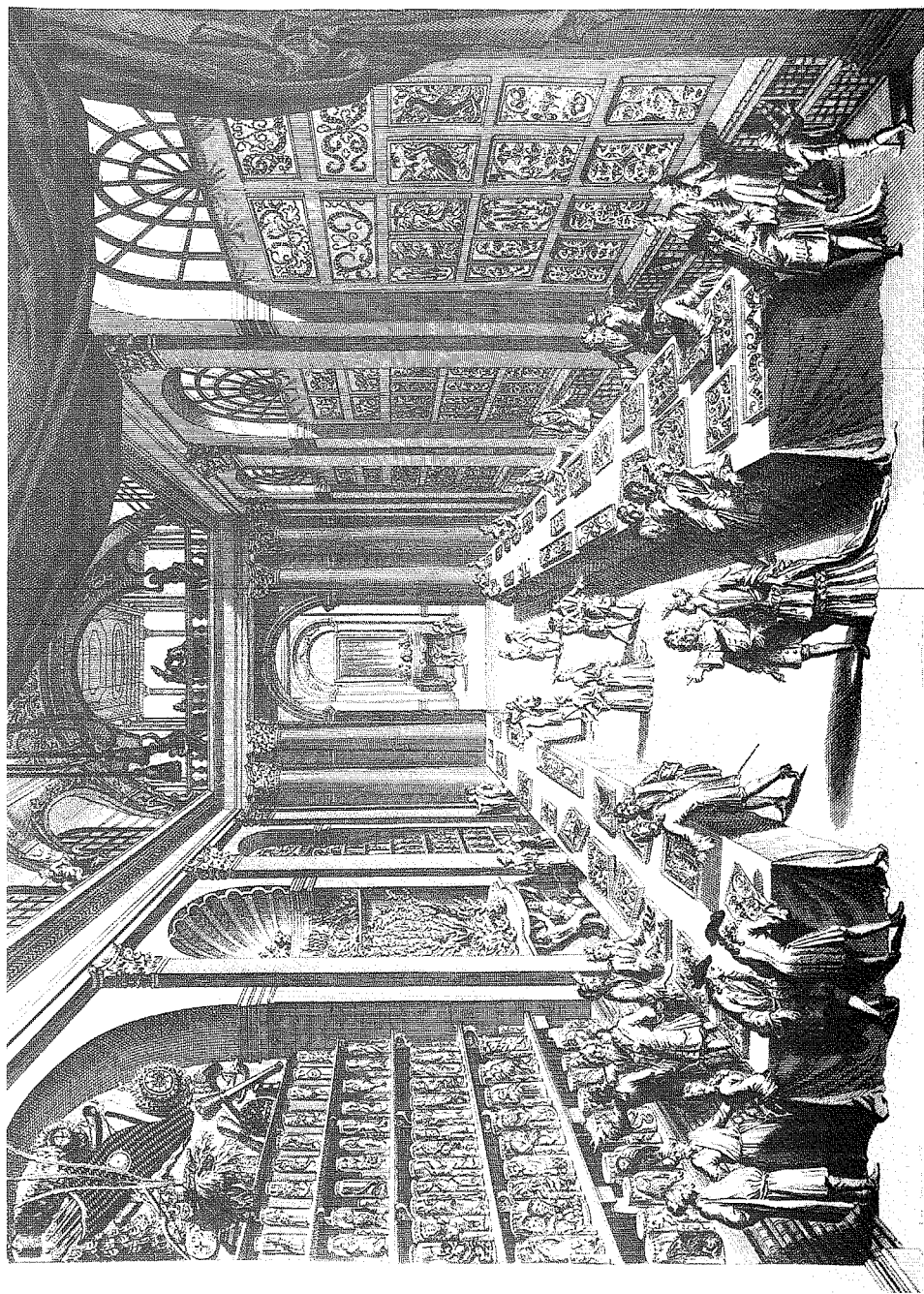
III. 10.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54: Adriaen Coenen.
Visboeck, f. 148v-149: Afbeelding van enkele soorten krabben.

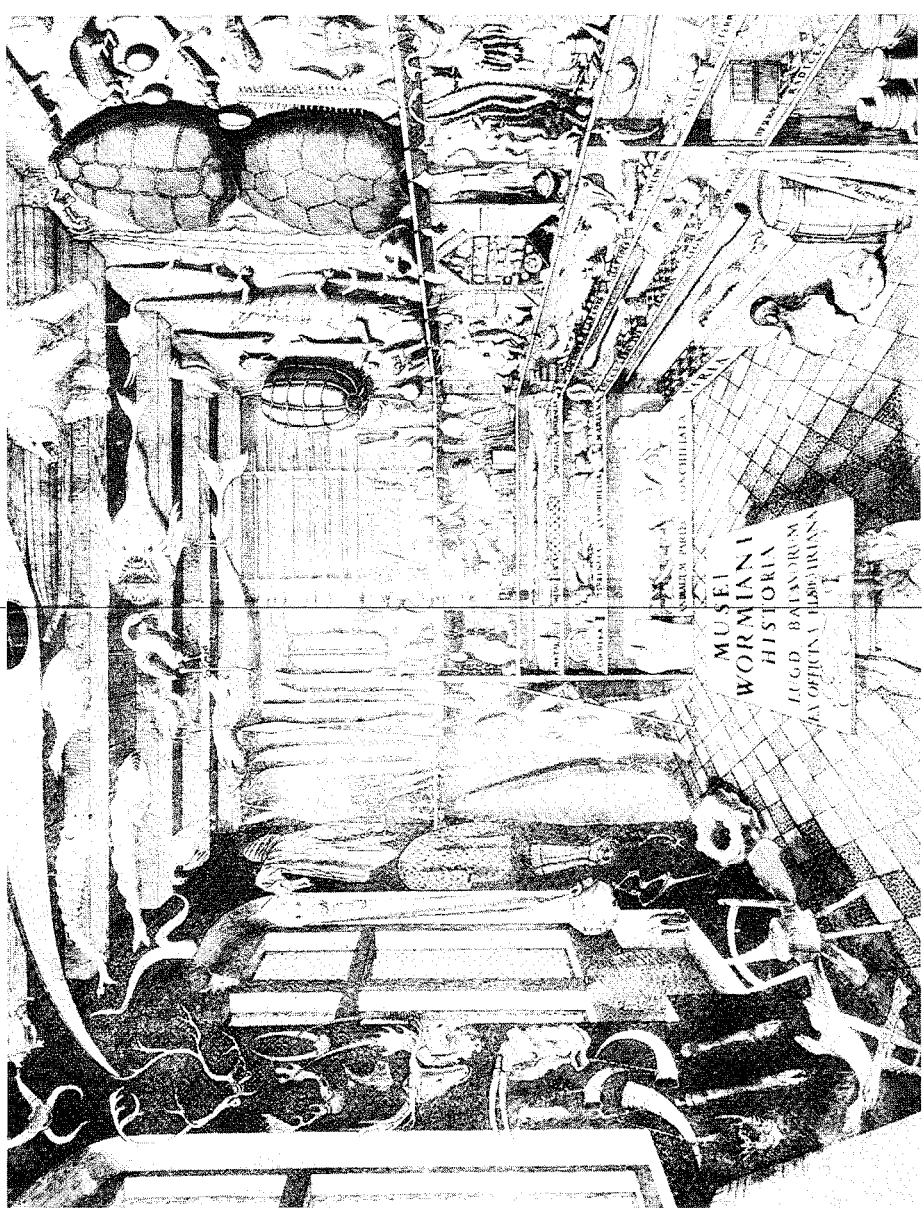
III. 11.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54: Adriaen Coenen, Visboeck, f. 247v-248: Schets voor een afbeelding bij het verhaal over Tobias, de vis en de engel.

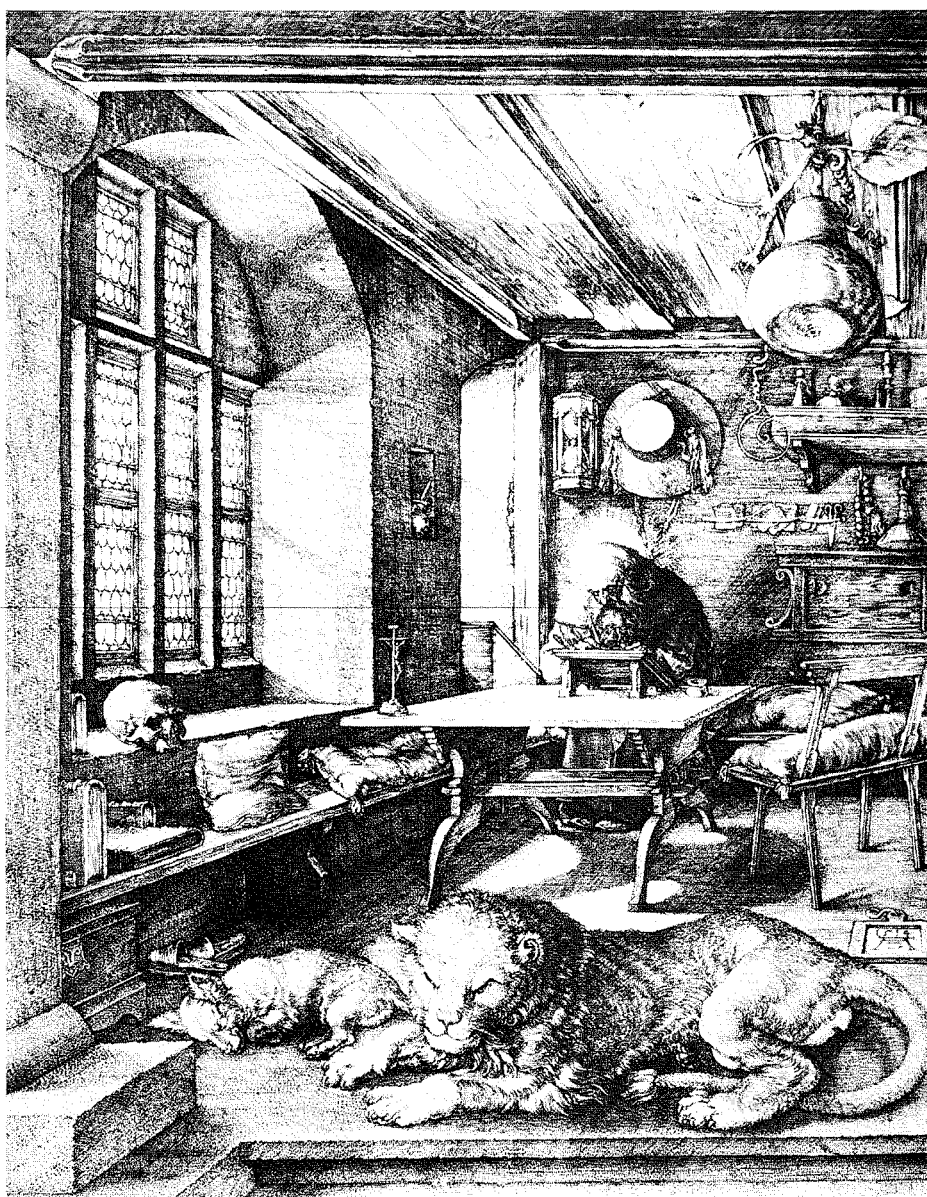

III. 12.

Levinus Vincent. *Wondertooneel der Nature*. Amsterdam, 1706.

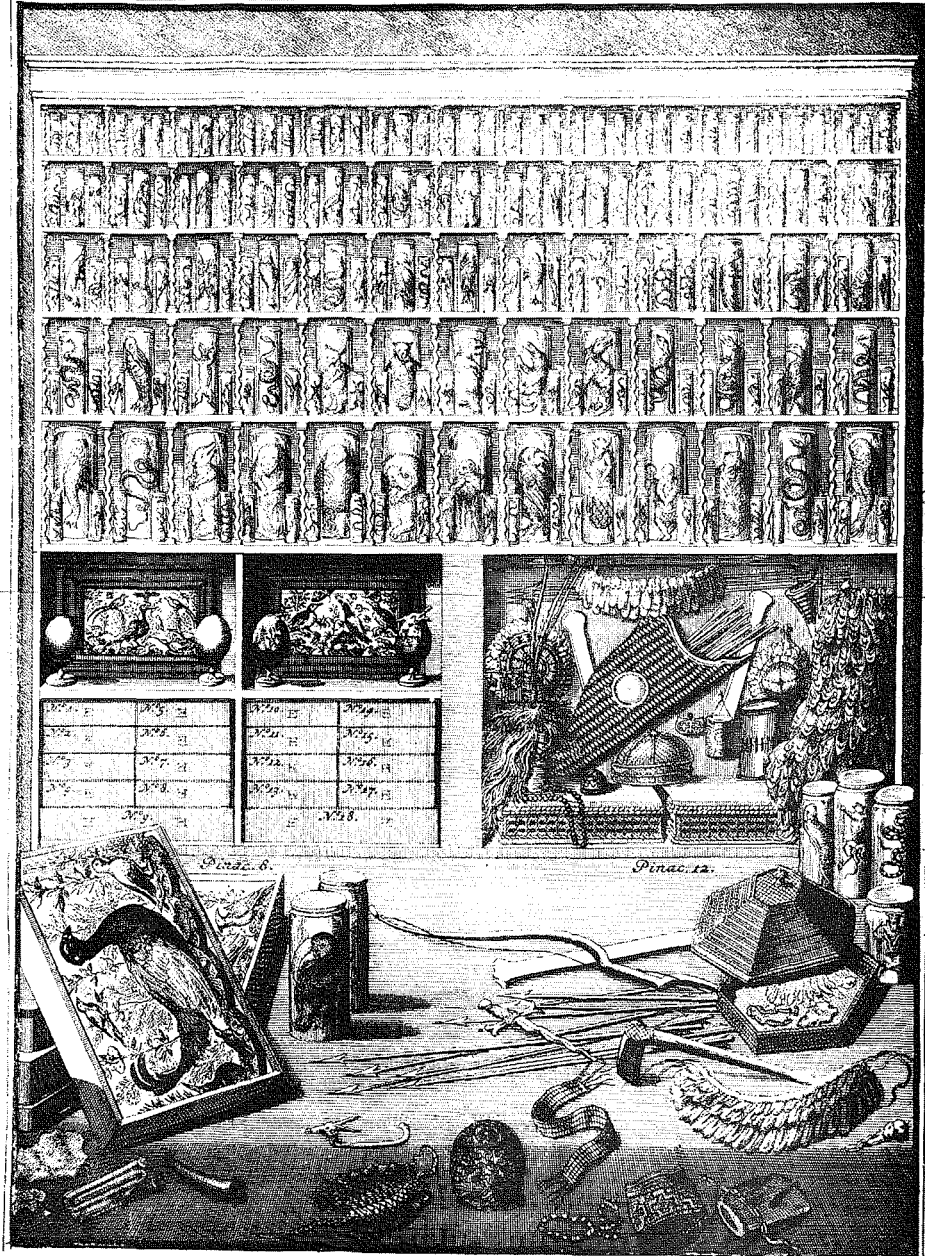

III. 13.
Musei Wormiani Historia, Amsterdam, 1652.

Ill. 14.

Albrecht Dürer, De Heilige Hiëronymus in zijn cel, gravure, 1514.

III. 15.

Levinus Vincent, *Wondertooneel der Nature*, Amsterdam, 1706.

III. 16.

Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage. Hs. 78 E 54: Adriaen Coenen, Visboek, f. 308: Gedeelte uit het overzicht der kruipende en vliegende wormen.

* De auteurs danken in het bijzonder de heer F. Schrevels van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen, die hen niet alleen buitengewoon vriendelijk ontving, maar ook zeer behulpzaam was bij het onderzoek naar het werk van Adriaan Coenen, in het bijzonder door dia's en een transcriptie van Coenens 'Antwerpse' manuscript ter beschikking te stellen.

Het auteursrecht van dit artikel berust bij de auteurs.

1. C. Ginzburg & C. Poni, 'The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace', in E. Muir & G. Ruggiero (eds.), *Microhistory & the Lost Peoples of Europe*, tr. E. Branch (Baltimore & London 1991) 6. In ons artikel is dit de enige verwijzing naar het werk van Carlo Ginzburg. Dat we niet voortdurend de werken aanhalen waaraan we zeer veel te danken hebben, moet niet opgevat worden als teken van vergeetachtigheid of, erger nog, als indicatie van een volslagen misplaatst gevoel van intellectuele arrogantie. Integendeel, we hebben voor deze vorm – en daarmee deze noot – gekozen juist om duidelijk te maken hoeveel we voor dit gehele artikel in al zijn onderdelen verschuldigd zijn aan het werk van Ginzburg in zijn totaliteit.

Tegelijkertijd is dit artikel ook bedoeld als polemisch weerwoord, als tegenaanval op de kritiek die in Nederland geleverd is op Ginzburgs werk door onder anderen P.H.H. Vries ('De historicus als spoorzoeker: Een analyse naar aanleiding van Carlo Ginzburg, *Sporen. Wortels van een indicatieparadigma*', *Theoretische Geschiedenis* 15 (1988) 163-183) en W. de Blécourt ('Bespreking van Carlo Ginzburg, *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*', *Etnofoor* 2 (1989) 109-111). Afdalen tot het peil van genoemde auteurs door "mijn vroegere rector op het gymnasium" (Vries p. 173) te citeren, of de tekst met misplaatste uitroeptekens te larderen, trok ons niet direct aan. We hebben gekozen voor een case study volgens de morfologische methode, in de hoop dat daaruit duidelijk zal blijken dat een *rigore elastico* twee zeer belangrijke voordelen te bieden heeft: een rekbaarheid die het mogelijk maakt een verbazingwekkend breed scala aan verschijnselen aan de orde te stellen; en een precisie die de serieuze aanpak en de relevantie van een dergelijke onderneming voor een wetenschappelijk geïnteresseerd publiek garandeert.

Voor andere case studies en besprekingen van de morfologische methode, zie F. Egmond, 'The Morphology of Public Punishment', te verschijnen in *Social and Legal Studies* (1992); idem, 'Contours of identity. Poor Ashkenazim in the Dutch Republic', te verschijnen in *Dutch Jewish History III, Proceedings of the Sixth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands* (1992-93); P. Mason, 'Morphology and History. Images of the barbarian in ancient Roman ethnography and Dutch Brazil', in M. Reinhold, J.R. Fears & W. Haase (eds.), *The Classical Tradition and the Americas I* (Berlin & New York 1992); idem, 'La escritura fragmentaria: avances al otro', in M. Gutiérrez Estévez (ed.), *La Formación del Otro* (Ediciones XXI, Mexico City; ter perse); idem, 'La lección anatómica', *Foro Hispánico* (1992). Voor een verhelderende en elegante bespreking van Ginzburgs werk, zie Marleen Wessel, 'Van sporen en vormen. Carlo Ginzburg en de geschiedenis', *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) 155-162.

2. Vier van zijn in totaal negentien kinderen kozen eveneens een militaire loopbaan; twee van hen werden generaal. De gegevens over Kessels en de blauwe vinvis zijn ontleend aan J. Moens, 'Een "Koninklijke" walvis te Antwerpen in 1829', *Antwerpen. Tijdschrift der Stad Antwerpen* 23 (1977) 155-168. Zie ook: M. Keyser, *Komt dat Zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Rotterdam 1976) 199 (met dank aan M. Jacobs voor deze verwijzing).

3. Zie B. Sliggers & C. Smeenk, 'Chronologisch overzicht van potvisstrandingen aan de Nederlandse en Belgische kust', in B. Sliggers & A. Wertheim (red.), 'Op het strand gesmeten'. *Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust* (Zutphen 1992) 101-108. Zie de bespreking elders in dit nummer.

4. De tekst hiervan is afgedrukt in W.L. Braekman, 'Marktlied op de walvis gestrand te Oostende (1827)', *Volkskunde* 91 (1990) 80-83.

5. Drie leden van de Noordamerikaanse Osage stam waren in 1828 voorgesteld aan de Italiaanse adel en koninklijke familie; zie Naila Clerici, 'Native Americans in Columbus's Home Land: A show within the show', in C.F. Feest (ed.), *Indians and Europe. An Interdisciplinary Collection of Essays*, (Forum 11; Göttingen/Aachen 1987) 418.

6. Zie Moens, *op. cit.*, 158.

7. Thijs Mol, 'Over enige walvisprenten uit de zestiende eeuw', *Antiek* 3 (1968-1969) 381-384; W.M.A. de Smet, 'Een potvis in de omgeving van Antwerpen in 1577', *Antwerpen* 23 (1977) 139-154.

8. Hier moet ook de tekening van een mannelijke potvis (*Physeter catodon* (L.)) genoemd worden die te vinden is in een album met zoölogische tekeningen van verschillende kunstenaars, waarvan de cartouche het volgende opschrift draagt: LIBRO / De diuersos Animales, Aues / Peces y Reptiles, / QUE EL EMPERADOR / CARLOS V / Mandò dibvjar a su pintor / Lamberto Lombardo / En Bruxelles ANO / MDXLII. Deze collectie wordt besproken in K. Boon, *Netherlandish Drawings of the Fifteenth and Sixteenth Centuries in the Rijksmuseum I* (The Hague 1978) 212-224 (Cat. 606); een afbeelding van deze potvis is te vinden in M. Schapelhouman, *Nederlandse tekeningen omstreeks 1600 in het Rijksmuseum* ('s-Gravenhage 1987) 230. Uit de watermerken blijkt dat papier uit verschillende tijdperken gebruikt werd voor deze tekeningen; sommige watermerken dateren uit de jaren rond 1560. Het merendeel van deze tekeningen is, gezien de stijl, afkomstig uit dezelfde jaren als de eerste gedrukte uitgaven van de werken van Belon, Rondelet and Gessner, dat wil zeggen de jaren 1550. De precieze plaats van deze tekening binnen de iconografische traditie van potvisstrandingen is echter nog niet vastgesteld.

Overigens zou de tekening die Dürer in gedachten had tijdens zijn reis door de Nederlanden waarschijnlijk de eerste zijn geweest in dit genre. Hij hoopte, tevergeefs, dat hij een gestrande walvis zou kunnen bezichtigen tijdens zijn bezoek aan Zeeland in december 1520 (E. Panofsky, *The Life and Art of Albrecht Dürer* (4th ed.; Princeton, New Jersey 1971 [1943]) 207; Barthelmess, *op. cit.*, 37.

9. Zie de discussie in K. Barthelmess & J. Münzing, *Monstrum Horrendum. Wale und Waldarstellungen in der Druckgraphik des 16. Jahrhunderts und ihr motivkundlicher Einfluss* (Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums, 29; Hamburg 1992) 22-28, 68-81.

10. Zie S. Schama, *The Embarrassment of Riches* (London 1987) 130vv.; Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 36-44.

11. De afmetingen van de penis vormden een bron van verbazing voor het publiek dat naar een gestrande walvis kwam kijken. Hoewel de aanblik anders doet vermoeden gaat het niet om een erectie; integendeel, de dood van het dier heeft effect op de spieren en maakt dat de penis tevoorschijn komt uit de schede waarin hij zich gewoonlijk bevindt.

12. Zie E. Gombrich, *Art and Illusion* (5e druk; Oxford 1977 [1970]) 69-70; Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 168-169.

13. De Smet, *op. cit.*, 150 e.v.

14. H. Grotius, *Annales et Historiae De Rebus Belgicis* (Amsterdam 1657) 307: "Vel mediocriter sapientibus nihil minus mirum videri poterat, quam belluam unam, quales innumeras vasto recessu occultat Oceanus, hibernis fluctibus propulsam in vada, ubi aestu relabente adhaeserat, irrita tantae molis luctatione indicatam. Sed e vulgo, queis libido cuncta interpretari, ipsaque naturae aut fortunae opera in partes trahere, alii opima spolia vincitosque hostes praecinere Batavis immanis ferae domitoribus, alii dira his omina denuntiare, qui suo e pelago tam foedis monstris peterentur". Zie ook Schama, *op. cit.*, 133.

15. Barthelmess & Münzing (*op. cit.*, 82-87) nemen aan dat Coenen zich baseert op het pamflet getekend en gegraveerd door Johan Wierics en uitgegeven door Willem van Haecht, maar ze wijzen tegelijkertijd op de zeer geringe invloed die dit pamflet heeft gehad op de secundaire literatuur (*ibid.*, 29); vgl. K. Barthelmess, 'Potvisstrandingen in de Lage Landen in de 16de eeuw: geschiedenis en iconografische ontwikkeling', in B. Sliggers & A. Wertheim (red.), 'Op het strand gesmeten'. *Vijf eeuwen potvisstrandingen aan de Nederlandse kust* (Zutphen 1992) 52 n. 41.

16. Zie Adriaen Coenen, *Een Visboock* (manuscript, 412 folio's, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag nr. 78 E 54 (1577-80), in de noten hier verder aan te duiden als MSHAag f.45v-46. Coenen geeft onder meer de volgende benamingen voor deze beesten: "een potswal, bij onse vischers genaemt een potshoof, een wilde bleye". Zie hiervoor Adriaen Coenen, (*Wal*)visboock. Manuscript in twee delen, Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde, Antwerpen nr. 30.021 (1584-85), verder aan te duiden als MSAntwerpen I & II; alhier MSAntwerpen I f. 4v-5v. De interpunctie in alle citaten uit het werk van Coenen is door ons aangebracht.

17. MSHAag f. 46v.

18. MSHAag f. 46v-47.

19. Coenen werd door Willem van Oranje in 1574 voor zijn leven benoemd tot schrijver en afslager van de visveiling te Scheveningen, een tot dan toe roulerende functie, die hij waarschijnlijk al eerder bekleed had. Het ambt stond op dat moment open in verband met de 'troebelen'. Zie Algemeen Rijksarchief in Den Haag (ARA), Grafelijkheids Rekenkamer 735, Bijlagen van 1580 bij de Remonstrantie. Tevens fungeerde Coenen volgens zijn eigen omschrijving als substituut van de Rentmeester van de Zeevanck voor het gebied van Scheveningen. Zie MSHAag f.49.

20. MSHAag f. 49.
21. *Ibidem*.
22. Zie MSAntwerpenI f. 5; en de opgaven in MSHAag f. 46v.
23. Gonzalo Fernández de Oviedo, de auteur van een *Historia General de las Indias* (1535) die besloot in een aantal tekeningen vast te leggen wat hij had gezien in de Nieuwe Wereld omdat hij het onbeschrijflijke onmogelijk in woorden kon vatten, voegde daaraan toe dat deze taak vroeg om een kunstenaar van het kaliber van een Leonardo da Vinci of een Mantegna, (over de vraag hoe een bepaalde boom op het eiland Hispaniola te beschrijven): “[...] diré lo que de él he comprendido, remitiéndome a quien mejor lo sepa pintar o dar a entender, porque es más para verle pintado de mano de Berruguete u otro excelente pintor como él, o aquel Leonardo de Vince, o Andrea Manteña, famosos pintores que yo conocí en Italia, que no para darle a entender con palabras. E muy mejor que todo esto es para visto que escrípti ni pintado” (Gonzalo Fernández de Oviedo, *Historia General y Natural de Las Indias*, ed. Juan Perez de Tudela, II (Madrid 1959) 7).
24. Voor de poelomp van 1566 zie MSHAag f. 53v-54; voor die van 1546 zie MSHAag f. 37, en vgl. MSAntwerpenII f. 45.
25. Over de Geuzen, het Verbond der Edelen, de bedelnapjes en hun verdere symboliek zie H. van Nierop, ‘A Beggars’ Banquet: The Compromise of the Nobility and the Politics of Inversion’, *European History Quarterly* 21 (1991) 419-443.
26. Coenen vermeldt ook dat er vrijwel tegelijkertijd nog een poelomp werd gevonden die eveneens vertoond werd in Holland: “Int Jaer ons heeren Jesu Criste ons salichmaecker 1566 den 17 november es mede aldusdanighen faetsoen van een vische ghevonden ende van deser groote tuschen Scheveninghe ende Katwijk. Ende worde alt lant doer om gelt laten sien ende dat figjurer was in print dat ic gesien hebbe. Dese 2 dagen naden mijn” (MSHAag f. 53v-54).
27. Coenen noemt ook de stranding in juli 1577 bij Haeften (ill. 6) en die van een in 1566 bij Zandvoort aangespoelde walvis (ill. 7) (respectievelijk MSHAag f. 44v-45 en f. 42v-43; vgl. Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 132-137). Er bestaan geen pamfletten over de Zandvoortse stranding (vgl. Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 22 n. 20), maar er wordt naar verwezen in een later pamflet met gravure (waarschijnlijk naar Hendrick Goltzius) van de vriend die strandde in Zandvoort op 21 november 1594 (*ibid.*, 92-93) (ill. 8). Voor zijn informatie over de Haefdense vissen heeft Coenen kennelijk gebruik kunnen maken van de eerder genoemde tekst van Favolius en gravure van Paludanus (*ibid.*, 27). De Smedt (*op. cit.*, 145, 149), die stelt dat Paludanus’ tekening van de Haefdense potvis wellicht de eerste goede weergave van een potvis is vóór de afbeelding van een in 1598 gestrand vis tussen Berkheij en Katwijk, kende duidelijk het grootste deel van Coenens manuscript niet.
28. Niet zozeer het feit dat Coenen zijn eigen ervaring (naast waarschijnlijk later opgedane boekenkennis) relevant vond, was uitzonderlijk – dat gold ook immers ook voor een aantal andere zestiende-eeuwse visonderzoekers – als wel het gegeven dat bij Coenen de praktijk zijn beroep was. De meeste andere ‘visbeschrijvers’ waren geleerden.
29. Onder hen vinden we bijvoorbeeld de historieschrijver Hadrianus Junius en de plantkundige, arts en (Leidse) hoogleraar Rembertus Dodonaeus.
30. Barthelmess (*op. cit.*, 36 n. 6) wijst op de onlangs gerestaureerde levensgrote muurschildering in de Mariakerk te Greifswald van een zwaardvis die op 30 maart 1545 bij deze plaats was gestrand.
31. MSHAag f. 87-87v en MSAntwerpenI f. 27; over Spaanse troepen zie aldaar, en vergelijk Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Harmondsworth 1977) 165-166.
32. MSHAag f. 150v.
33. “Ende den rentmeester bedonghe van dese leste de staert met den onderkake met de tande. Ende dese kake met den staert is ghebracht in Den Haghe ende is ghehanghen aen de groote zale van t hof van Holland tot een ewighe memorij” (MSHAag f. 49). Het Hof was toen net teruggekeerd van zijn in 1572 begonnen periode van ‘ballingschap’ in Utrecht, die te maken had met het succes van de opstandelingen. Zie daarover J. Smit, *Den Haag in Geuzentijd* (Den Haag 1922) en idem, ‘De omzetting van het Hof van Holland’, *Bijdragen voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 6e reeks, 2 (1925) 179-223. Het prachtig verzorgde overzichtswerk van Charles Dumas, *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum* (Zwolle 1992) 666-673, biedt een groot aantal zeventiende en achttiende-eeuwse afbeeldingen van Binnenhof met Ridderzaal waarop twee walviskaken te zien zijn. Ze hingen daar zeker al sinds 1619 en werden in juni 1801 verwijderd. In de bijbehorende tekst (667, 673) wordt het vermoeden uitgesproken dat de kaken afkomstig zijn van de in 1598 tussen Katwijk en Scheveningen aangespoelde potvis. Gezien Coenens mededelingen is het niet on-

denkbaar dat één van beide kaken afkomstig was van de door hem geveilde potvis uit 1577 en daar al sinds dat jaar hing.

34. Het oude stadhuis van Amsterdam, gesigneerd, en gedateerd 1657: G. Schwartz & Marten Jan Bok, *Pieter Saenredam. The Painter and His Time* (Maarssen/The Hague 1990) fig. 199 (een afbeelding van de eerdere tekening – nu in Teylers Museum te Haarlem – is hierin opgenomen als fig. 198). Voor een afbeelding van de ets van Claes Jansz Visscher zie R.E. Kistemaker, 'Het middeleeuwse stadhuis', *Ons Amsterdam* 40 (1988) 199. In de topografische atlas van het Gemeentearchief Amsterdam zijn nog een groot aantal andere zeventiende-eeuwse afbeeldingen te vinden waarop het walvisonderdeel eveneens duidelijk te zien is. De meeste stadsbeschrijvingen, zoals die van Pontanus (1614), negeren het voorwerp systematisch. Wél wordt het kort vermeld in M.G. de Boer, *Een wandeling door Oud-Amsterdam, 1544* (Amsterdam 1952) 49, die zich echter voornamelijk op zeventiende-eeuwse bronnen lijkt te baseren, zodat de aanwezigheid van dit ornament in 1544 nog geenszins zeker is, en in C.G. 't Hooft, 'De walvischkaak aan het oude stadhuis', *Maandblad Amstelodamum* 15 (1928) 31-32. Duidelijk is wel dat het er tot de brand van 1652 heeft gehangen.

35. A.B. van Deirse, *De fossiele en recente cetacea van Nederland* (Amsterdam 1931) 290-292.

36. Zie Schama, *op. cit.*, 130-145.

37. Vgl. S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in *Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor Dr. J.L. van der Gouw* (Groningen 1980) 372-387; en idem, *Verlopend Getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog, 1640-1646* (Amsterdam 1984) 15-98.

38. MSHaag f. 20.

39. Het woord walvis komt niet voor in H.A.H. Boelmans Kranenburg, 'Visserij in de Noordelijke Nederlanden', in *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden VI: Sociaal-economische geschiedenis 1490-1580* (Haarlem 1979) 129-137. Vgl. S. Muller Fz, *Geschiedenis der Noordsche Compagnie* (Utrecht 1874).

40. Dit gebeurt – zonder enige bewijsvoering overigens – in H.W. Alings, 'Verdwaalde gevelstenen IV', *Maandblad Amstelodamum* 29 (1942) 3-4. Vgl. ook 't Hooft, *op. cit.*, 31-32, die zichzelf tegenspreekt wanneer hij eerst stelt dat Amsterdam geen enkele reden kon hebben de kaak van een toevallig angespoelde walvis aan het stadhuis tentoon te stellen, maar vervolgens vermoedt dat het betreffende onderdeel door Linschoten op zijn reis naar Nova Zembla in 1595 uit een aldaar gestrande walvis is gehaald en vervolgens aan Amsterdam geschonken. Zie tenslotte ook Van Deirse, die meedeelt dat talloze onderkaakstukken mee teruggenomen werden door de walvisvaarders om de beenderolie te kunnen winnen, waarna de kaakhelften voor allerlei doeleinden gebruikt werden – als schuurpalen voor het vee, als grafpalen, als versiering van oude gebouwen, als steunpalen voor allerlei doeleinden, etc. (*op. cit.*, 290-292). Nogmaals dient benadrukt te worden dat hij vooral over de zeventiende eeuw spreekt, en dat zowel de walviskaken aan de Ridderzaal in Den Haag als die aan het Amsterdamse stadhuis daar werden opgehangen ruim vóór het begin van de commerciële walvisvaart. Het lijkt bovendien aannemelijk dat het gebruik van dergelijke kaakstukken als hekwerk etc. pas in zwang raakte toen deze onderdelen in grotere aantallen beschikbaar kwamen, terwijl hun toepassing als decoratie aan belangrijke gebouwen juist dateert uit een tijd waarin ze zeer zeldzaam waren.

41. Zie Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 30-32.

42. Een gevelsteen met voorstelling van de walvisvangst is afgebeeld in Alings, *op. cit.*, 3. Voor de geschiedenis van het pakhuus met walvisbeen zie A. Brouwer Ancher, 'Namen van Amsterdamsche woonhuizen', *Amsterdamsch Jaarboekje* 1900, 33-47, waar helaas geen nadere details of dateringen vermeld worden.

43. Zie bijvoorbeeld het anonieme uit het midden van de zestiende eeuw daterende schilderij *De Intocht in Jeruzalem* (toegeschreven aan de school van Jan van Scorel) dat nu hangt in Rijksmuseum het Catharijneconvent te Utrecht. De enorme gestrande vis rechts op het schilderij lijkt meer op een reuzeschol dan op een walvis. Toch wordt het gestrande beest algemeen geïnterpreteerd als teken van Goddelijke toorn, overeenkomstig de notie dat de wildheid van de elementen een uitdrukking is van goddelijke verbolgenheid.

44. Hier moet ook vermeld worden dat het kaakbeen en drie wervels van een in januari 1617 bij Scheveningen gestrande potvis waren opgehangen in de (Oude) Kerk te Scheveningen en daar in 1917 nog te zien waren. Zie J.C. Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen* (2 dln.; 's-Gravenhage 1926) 458; vgl. Van Deirse, *op. cit.*, 185. De buitenlandse voorbeelden zijn ontleend aan J. von Schlosser, *Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance. Ein Beitrag zur Geschichte des Sammelwesens* (2. durchgesehene und vermehrte Ausgabe; Braunschweig 1978 [1908]) 19-23. Voor de Nederlandse

voorbeelden zie B. Bijtelaar, 'Een krokodil in de Nieuwe Kerk', *Maandblad Amstelodamum* 45 (1958) 70; en I.Q. van Regteren Altena, 'Een krokodil in de Nieuwe Kerk?', *Maandblad Amstelodamum* 45 (1958) 181.

45. *Op. cit.*, 48. Over de polyvalentie van diersymboliek, die minstens teruggaat tot de *Physiologus* uit de tweede eeuw, zie R. Delort, *Les animaux ont une histoire* (Parijs 1984) 65 e.v., 333 e.v.

46. K. Thomas, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500-1800* (Harmondsworth 1983) 60.

47. E.W. Moes, 'De blijde inkomst van Prins WILLEM VAN ORANJE binnen Amsterdam in 1580', *Amsterdamsch Jaarboekje* 1897, 1-8, hier pp. 4-5. Men vergelijke de aanwezigheid van een nage-maakte walvis benevens dromedarissen, een eenhoorn, luipaard, leeuw, olifant, meerminnen, zeeridders, negers, wildemannen en een schaapherderin bij het huwelijksbanket van Karel de Stoute en Margareta van York in 1468 (H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stads cultuur in de late middeleeuwen* (Amsterdam/Leuven 1988) 254).

48. Zie W.P. Gerritsen, D. Edel & M. de Kreek, *De Wereld van Sint Brandaan* (Utrecht 1986).

49. Volgens de middeleeuwse bestiaaria ligt dit zeemonster in de oceaan als een eiland, voorzien van zandstranden en een struikachtige begroeiing. Een schip komt aan, waarna de zeelieden aan 'land' gaan en een vuur aansteken. Daarop begint het zeemonster, geprikkeld door de hitte van het vuur, zich te roeren; het duikt onder en sleurt zeelieden en schip met zich mee de diepten van de zee in. In sommige illustraties wordt deze *aspidochelone* afgebeeld als een walvis; van dit beest wordt ook gezegd dat het Jonas verslonden heeft. (W. George & B. Yapp, *The Naming of the Beasts. Natural History in the Medieval Bestiary* (London 1991) 95-96).

50. Vgl. Schama, *op. cit.*, 138-139, met illustraties 65 & 66; Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 45-47, 110-119.

51. Vgl. ook noot 14.

52. In een vroeg zestiende-eeuws voorbeeld gaat de verschijning van een gestrande walvis in Lissabon in 1531 vergezeld van een regen van bloed (Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 62-63).

53. Meteorologische verschijnselen van dit type behoren tot dezelfde cluster verschijnselen als walvissen en andere voortekenen. Vandaar dat een meteor met een Latijnse inscriptie, gedateerd 1492, te vinden was in de kerk van Ensisheim (Elzas), net zoals in andere kerken dierlijke relieken bewaard werden (Schlosser, *op. cit.*, 19). Afbeeldingen van een reeks andere opmerkelijke meteorologische verschijnselen tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw – de verschijning van een vurige kroon en lansen in de lucht als voortekenen van de muiterij van het Spaanse leger na hun inname van Zierikzee in juli 1576, de optocht van voetsoldaten en cavallerie in de wolken boven Artois en Vlaanderen (zie voor vergelijkbare verschijningen O. Niccoli, 'The Kings of the Dead on the Battlefield of Agnello', in E. Muir & G. Ruggiero (eds.), *Microhistory & the Lost Peoples of Europe*, tr. E. Branch (Baltimore & London 1991) 71-100), en de bijzondere die in 1586 in Holland en Zeeland te zien waren – zijn te vinden in een verhandeling over kometen, *Des comettes et leurs significances*, vermoedelijk afkomstig van een Nederlandse Protestant en waarschijnlijk geschreven rond 1587. Zie J.-M. Massing, 'A sixteenth-century illustrated treatise on comets', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 40 (1977) 318-322.

54. MSHaag f. 52. Coenen geeft aan dat de auteur ene J. Portantius "Physicus et Mathematicus" was. Het onderschrift luidt "T Antwerpen bij François van Ravelenghien naest onser L. Vrouwen kercke dure aende noort zijde". Marc Jacobs deelde ons mede dat een leesbare afbeelding van het pamflet (uitgegeven door C. Plantijn) te vinden is in *Stad in Vlaanderen. Cultuur en Maatschappij 1477-1787* (Z.pl. 1991) 195, ill. 97, waarvoor onze hartelijke dank.

55. MSHaag f. 75v.

56. K. Park & L.J. Daston, 'Unnatural Conceptions: The Study of Monsters in Sixteenth- and Seventeenth-Century France and England', *Past and Present* 92 (1981) 23. De klassieke studie over *unnatural conceptions* is J. Céard, *La nature et les prodiges. L'insolite au XVIe siècle* (Genève 1977).

57. P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London 1978) 270-279; N.Z. Davis, *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford, California 1975) vooral 240vv.; vgl. ook J. Revel, 'Forms of Expertise: Intellectuals and "Popular" Culture in France (1650-1800)', in S.L. Kaplan (ed.), *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the 19th Century* (Berlin etc. 1984) 255-273.

58. Park & Daston, *op. cit.*, 24.

59. MSHAag f. 48v.
60. Het contrast tussen de goedgebouwde 'gewone man' en de kritische geleerden zou in dat geval voornamelijk achteraf geconstrueerd zijn (en mogelijk zelfs een totale omkering van de werkelijkheid inhouden) – in dienst van een wetenschappelijke ideologie die haar bestaan en groeiende dominantie rechtvaardigt met een beroep op toenemende rationalisering en 'betere' vormen van kennis.
61. MSHAag f. 123v, onze cursivering.
62. MSHAag f. 76v-77.
63. Zo zijn ook De Smedts opmerkingen (*op. cit.*, 152) over de weinig specifieke naamgeving van walvissen in zestiende-eeuwse teksten in het geheel niet te rijmen met de precieze aanduidingen en beschrijvingen in Coenens manuscripten. Het onderscheid tussen verschillende soorten walvissen, orka's, bruinvissen en dolfijnen, was in elk geval aan de toenmalige Scheveningse vissers zeer goed bekend en vond zijn weerslag in de door hen gebruikte verscheidenheid aan benamingen.
64. *Op. cit.*, 134-135.
65. 'Le déclin d'un savoir. La crise de la cosmographie à la fin de la renaissance', *Annales ESC* 46 nr. 2 (1991) 239-260.
66. F. Lestringant, *L'atelier du cosmographe ou l'image du monde à la Renaissance* (Paris 1991) 35. De eerder genoemde figuur van Fernández Gonzalo de Oviedo is ook in dit verband van belang. Hij voert zijn gezaghebbende positie als ooggetuige aan om de waarachtigheid en betrouwbaarheid van zijn beschrijvingen van de Nieuwe Wereld kracht bij te zetten, en dat ondanks het feit dat de verschijnselen die hij beschrijft ontleend zijn aan een veel groter geografisch gebied dan de streken waarmee hij in feite bekend was (vgl. K. Kohut, 'Humanismus und Neue Welt im Werk von Gonzalo Fernández de Oviedo', in W. Reinhard (ed.), *Humanismus und Neue Welt* (Acta Humaniora, Mitteilung XV der Kommission für Humanismusforschung; Bonn 1987) 65-88). Een opmerking van Lestringant over Thevet – "La revendication d'une expérience unique et 'naïve' confine alors à l'obscurantisme le plus patent" (*loc. cit.*) – is dus ook van toepassing op Oviedo.
67. Vgl. F. Lestringant, 'La flèche du Patagon ou la preuve des lointains: sur un chapitre d'André Thevet', in J. Céard & J.-Cl. Margolin (eds.), *Voyager à la Renaissance*. Actes du colloque de Tours 1983 (Paris 1987) 477 e.v.
68. Zie F. Lestringant, *André Thevet, cosmographe des derniers Valois* (Genève 1991) 12-13.
69. "Une telle expérience [...] se fonde sur des éléments d'observation parcellaires, recueillis de praticiens divers et isolés, dont elle s'autorise pour ruiner, par une généralisation abusive, les certitudes millénaires des doctes. Revendication d'un savoir prolétaire, si l'on veut [...]" F. Lestringant, *L'atelier du cosmographe*, 34. Elders heeft deze auteur het over "le vil savoir-faire des gens de métier" in tegenstelling tot "la science réfléchie des doctes", en suggereert zelfs dat het oeuvre van Thevet "témoigne, si l'on veut, des ressources infinies d'une 'pensée sauvage' qui parasite les solides compilations de l'humanisme tardif" (*ibid.*, 183). De onmogelijkheid om tot vastere definities van deze 'savoir prolétaire' te komen vloeit voort uit de aard van 'le savoir des gens' zelf, die Foucault omschreef als "a particular, local, regional knowledge, a differential knowledge incapable of unanimity and which owes its force only to the harshness with which it is opposed by everything surrounding it" (M. Foucault, *Power / Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ed. Colin Gordon (New York 1980) 82).
70. J. Céard, 'Postel et l'"étoile nouvelle" de 1572', in *Guillaume Postel 1581-1981*. Actes du Colloque International d'Avranches 5-9 septembre 1981 (Parijs 1985) 349-360.
71. "Damnabilior est curiositas nostra, et sciendi prurigo, si nous tantum, si raris, si exoticis, et persape inutilibus impenditur" (Caspar Schott, *Physica curiosa* (1602)).
72. F. Charpentier, J. Céard, G. Mathieu-Castelloni, 'Préliminaires', in J. Céard (ed.), *La Curiosité à la Renaissance* (Parijs 1986) 18.
73. Voor een 'new historicist' benadering van de geschiedenis van noties als nieuwsgierigheid en verwondering vanaf de Renaissance tot de twintigste eeuw, zie het essay van S. Greenblatt, 'Resonance and Wonder', in zijn *Learning to Curse. Essays in Early Modern Culture* (London & New York 1990) 161-183. De omzwervingen van het concept van het wonderbaarlijke vóór de Renaissance zijn getraceerd door J. Le Goff in zijn 'Essai d'inventaire du merveilleux dans l'Occident médiéval', in zijn *L'imaginaire médiéval* (Parijs 1985) 28-35.
74. Zie de gegevens in noot 16 over het Haagse *Visboek* (1577-80) en de twee eerste delen van het Antwerpse manuscript, het (*Wal*)*visboek* (1584-85). Over beide manuscripten, maar in het bijzonder

over het 'Keulse' *Haringkoningboek* zie Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 130-131. De heer Klaus Barthelmess uit Keulen was zo vriendelijk ons een copie van een microfilmafdruck hiervan toe te sturen. Het laat zich aanzien dat dit deel onvoltooid is gebleven.

75. "Flässig hat der Schreiber die für sein aquatiles Thema interessante Textpassagen in der Originalsprache [...] abgeschrieben, die dazugehörigen Illustrationen in naiv-liebevoller Weise bunt nachgemalt und die farbigen Bordüren, die auch die Schriftspiegel umgeben, mit Rollwerkzeichnungen versehen", Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 130 (vgl. ill. 10).

76. Zie de afbeeldingen in kleur in Barthelmess & Münzing, *op. cit.*, 132-137.

77. Een vergelijkbaar gebruik van kleur is te zien in de roze en violette zeeën afgebeeld in een laat zestiende-eeuwse Nederlandse verhandeling over kometen. Zie J.-M. Massing, *op. cit.*

78. Het album waarnaar in noot 8 verwezen wordt werd vroeger beschouwd als het werk van Hoefnagel; zie K. Boon, *op. cit.*, 223.

79. Coenens etnografische notities zullen elders behandeld worden; voor een uitvoerige discussie van eskimo's in zijn werk zie W.C. Sturtevant & D.B. Quinn, 'This New Prey: Eskimos in Europe in 1567, 1576, and 1577', in C.F. Feest (ed.), *Indians and Europe. An Interdisciplinary Collection of Essays* (Forum 11; Göttingen/Aachen 1987) 61-140.

80. A. Schnapper, *Le Géant, La Licorne, La Tulipe. Collections françaises au XVIIe siècle* (Parijs 1988) 61.

81. Parijs 1966.

82. Zie bijvoorbeeld O. Löfgren, 'Our Friends in Nature: Class and Animal Symbolism', *Ethnos* 50 (1985) 190-191 (Olaus Magnus). Dat dergelijke ordeningen in de twintigste eeuw geenszins zijn uitgestorven blijkt uit de acht opschriften gewijd aan de Australische aboriginals in de Hall of Pacific Peoples in New York: "CEREMONY, SPIRIT FIGURE, MAGICIANS AND SORCERERS, SACRED ART, SPEAR THROWERS, STONE AXES AND KNIVES, WOMEN, BOOMERANGS", zoals weergegeven in J. Clifford, *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art* (Cambridge, Mass. & London 1988) 203.

83. Vgl. George & Yapp, *op. cit.*, 202-211.

84. *Aemulatio* in de door Foucault besproken terminologie: M. Foucault, *op. cit.*, 36.

85. Zie K. Pomian, *Collectionneurs, amateurs et curieux. Paris, Venise: XVIe - XVIIIe siècle* (Parijs 1987) 123.

86. *Ibid.*, 63.

87. George & Yapp, *op. cit.*, 205-206, met ill. 154 aldaar.

88. J. Le Goff, *op. cit.*, 64.

89. De laatstgenoemde wezens worden uitvoerig besproken in P. Mason, 'Half a Cow', *Semiotica* 85 nr. 1/2 (1991) 1-39; zie ook Cl. Kappler, *Monstres, démons et merveilles à la fin du Moyen Age* (Parijs 1980); Cl. Lecouteux, *Les Monstres dans la Littérature Allemande du Moyen Age* (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 330; Göttingen 1982).

90. Thevet had zelf een Braziliaanse knots en verenceape mee terug genomen naar Frankrijk; later kregen ze een plaats in het *cabinet de curiosités* waarvoor hij verantwoordelijk was (zie C. Feest, 'Mexico and South America in the European Wunderkammer', in O. Impey & A. MacGregor (eds.), *The Origins of Museums* (Oxford 1985) 237-244). Het was ook Thevet die een origineel Amerikaans document van inheemse origine bezat: de *Codex Mendoza*.

91. MsHaag f. 150v.

92. MSHAag f. 193v; vgl. de vrijwel identieke tekst in MSAntwerpenII f. 27.

93. *Ibidem*.

94. MSHAag f. 142v; en MSAntwerpen f. 14.

95. MSHAag f. 96-96v; vgl. MSHAag f. 78 over de zeeduivel; en MSHAag f. 99v over de haai.

96. Gemeentearchief Leiden, Stadsarchief, inv. nr. 44: Gerechtsdagboek Leiden deel A. f. 234.

97. Zie Pomian, *op. cit.*, 15-19.

98. Coenens notities over de boomgans worden door ons uitvoerig besproken in een apart artikel

(‘Report on a Wild Goose Chase’). De klassieke behandeling van de *bernaca* is nog steeds E. Heron-Allen, *Barnacles in nature and in myth* (London 1928).

99. Zie A. Schnapper, ‘Persistence des géants’, *Annales ESC* 41 (1986) 177-200.

100. Zie G. Nooter, *Old Kayaks in the Netherlands* (Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden, 17; Leiden 1971).

101. Zie K. George, *Animals and Maps* (London 1969).

102. Zie K. Dannenfeldt, ‘Egyptian Mumia: The Sixteenth Century Experience and Debate’, *The Sixteenth Century Journal* 16 nr. 2 (1985) 163-180.

103. “Het huidige woordgebruik bevat in de begrippen kunst en rariteit een voor het laatstgenoemde – en voor de verzamelaar zelf – denigrerende waardering, terwijl wat betreft het eerste begrip sedert de 17e eeuw een betekenisvernuwing heeft plaatsgevonden” (R.W. Scheller, ‘Rembrandt en de encyclopedische kunstkamer’, *Oud Holland* 84 nr. 2-3 (1969) 104).

104. “Nec pictis tantum aut fictis nos pavit imaginibus magnus heros [Johan Maurits], verum et res ipsae exhibitae quas repraesentabant” (J.A. Worp, *Briefwisseling van C. Huygens, 1608-1687* (‘s-Gravenhage 1911-18) IV, 107).

105. Zie D. Meijers, *Kunst als natuur. De Habsburgse schilderijengalerij in Wenen omstreeks 1780* (Amsterdam 1991) 22-25. Op een later tijdstip in de achttiende eeuw liet de nieuwe directeur van deze galerie, Joseph Rosa, de curiositeiten verwijderen omdat men meer ruimte nodig had voor de schilderijen (*ibid.*, 43).

106. Voor de verzameling van Gerard en Jan Reynst zie A.-M. Logan, *The ‘Cabinet’ of the brothers Gerard and Jan Reynst* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 99; Amsterdam etc. 1979) *passim* en i.h.b. 98. Voor Rembrandt en de encyclopedische kunstkamer zie R.W. Scheller, *op. cit.*

107. J. Menzhausen, ‘Elector Augustus’s *Kunstkammer*: An Analysis of the Inventory of 1587’, in O. Impey & A. MacGregor (eds.), *The Origins of Museums* (Oxford 1985) 70. Voor een zeventiende-eeuws Nederlands voorbeeld van een gedroogde poelomp verwijzen we naar de *sepia artefacta, qualem aliquando in littore Catwicensi inveni, rostro corneo, cirris variis, atramento in vesicula occultato, ventris infima subcingente loculo* die de Duitse dichter, theoloog, filosoof, kabbalist en chemicus Christian Knorr bezichtigde tijdens zijn bezoek in 1663 aan de verzameling van dr. Roetert Ernst in Amsterdam; zie Fuchs, ‘Aus dem “Itinerarium” des Christian Knorr von Rosenroth, met eene inleiding en eene Hollandse vertaling van den latijnschen tekst door Dr. Joh. C. Breen’, *Amstelodamum* 14 (1916) 201-256.

108. Zie hierover J. Céard (ed.), *La Curiosité à la Renaissance* (Parijs 1986) 127-130. Een afbeelding van de Maltese *glossopetra* die André Thevet stuurde aan Conrad Gesner is afgedrukt in diens *Historiae animalium liber IV. qui est de piscium et aquatiliu animantium natura. Cum iconibus singulorum ...* (Zürich 1558) 210.

109. Coenen citeert (zonder bronvermelding) een Duitse tekst over de orbis: “Man pflegt die haut von desen vissche abziehen mit baumwullen, auf zu fullen, also in andere land zu verkaufen fertigen. Man henckt sij auch in die Tempel, Apothecken und andere ort zu einer Ziere. Hat ein klein maul mit vier breiten zänen. Kumpt nit in dit speijs”. (MSHaag f. 313v.)

110. Schnapper, *op. cit.*, 64. Pauw, destijds een anatoom van naam die commentaren schreef op Galenus en Hippocrates, werd in 1589 benoemd tot hoogleraar in de anatomie te Leiden. Een van zijn eerste daden in deze functie (en tevens een van zijn belangrijkste verdiensten) was de bouw van een nieuw, permanent theatrum anatomicum.

111. *Ibid.*, 9. De hoge waarde van de hoorn van een eenhoorn ligt misschien niet alleen besloten in zijn karakter als curiosum, maar ook in zijn geneeskrachtige waarde.

112. C. de Rochefort, *Histoire Naturelle et Morale des iles Antilles de l’Amerique ...* (Rotterdam 1656) 177. (met dank aan Martin van Wallenburg voor deze verwijzing). Ook rond 1690 hadden zich overigens nog geen ingrijpende veranderingen voorgedaan. In dat jaar werden vissehoofden, zogeheten Groenlandse eenhoorns, in het nieuw ingerichte Amsterdamse theatrum anatomicum in de Nieuwe Waag opgenomen. Zie Casparus Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam* (2 delen; Amsterdam 1693) 651-655.

113. Vgl. G. Olmi, ‘Science-Honour-Metaphor: Italian cabinets of the sixteenth and seventeenth centuries’, in O. Impey & A. MacGregor (eds.), *The Origins of Museums* (Oxford 1985) 5-16.

114. Vgl. Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'The Mauritshuis as Domus Cosmographica', in E. van den Boogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen. A Humanist Prince in Europe and Brazil* (The Hague 1979) 143-189.
115. L. Laurencich-Minelli, 'Museography and ethnographical collections in Bologna during the sixteenth and seventeenth centuries', in O. Impey & A. MacGregor (eds.), *The Origins of Museums* (Oxford 1985) 17-23.
116. Het is goed zich te realiseren dat de indeling van de natuur in het anorganische, de planten en de dieren niet verder teruggaat dan de late achttiende eeuw. Daarvóór had het gebied van de fossielen en mineralen nog geen afzonderlijke status, en aan de beschrijving, benoeming en ordening van dit materiaal werden geen wezenlijk andere eisen gesteld dan aan die van planten en dieren (D. Meijers *op. cit.*: 100 en 185 noot 16).
117. Schlosser, *op. cit.*, 60.
118. L. Vincent, *Wondertooneel der Nature* (Amsterdam 1706) 26-30; voor de latere catalogi zie *Elenchus tabularum, pinacothecarum, atque nonnullorum cimeliorum in gazophylacio Levini Vincent* (Haarlem 1719); *Korte beschrijving van den inhoud der cabinetten begrepen in de rareitekamer of wonder tooneel der natuur, van Levinus Vincent. Tegenwoordig geplaatst in de Nieuwe Doelen in 's Gravenhage* (1727).
119. "Übertreibend und doch nicht so ganz mit Unrecht hat ein neuerer Schriftsteller von einem Barnumschen Museum gesprochen", Schlosser, *op. cit.*, 124.
120. Vgl. Pomian, *op. cit.*, 65vv.; S. Segal, *A Prosperous Past* (The Hague 1988). Scheller, *op. cit.*, 110 onderscheidt drie fasen in deze Zuidnederlandse ontwikkeling: de uitbeelding van de vijf zintuigen; de fase van de reële of fictieve interieurs volgepropt met allerlei voorwerpen; en het genus van de kunstkamer-schilderijen die zich meer specialiseren in het weergeven van schilderijen-kabinetten. Wat afbeeldingen betreft, bestaat er voor de Noordelijke Nederlanden een bijna compleet vacuüm (*ibid.*, 114).
121. "Dat voor een goed begrip van de oudere, zestiende-eeuwse Kunst- und Wunderkammer uitgegaan moet worden van een nauw verband tussen naturalia, artificialia en scientifica is inmiddels bij kunsthistorici goed bekend" (Meijers, *op. cit.*, 94). Vgl. Schlosser, *op. cit.*, 124; Pomian *op. cit.*, 65 e.v., Scheller, *op. cit.*, 104.
122. Vgl. S. Mullaney, 'Strange Things, Gross Terms, Curious Customs: The Rehearsal of Cultures in the Late Renaissance', *Representations* 3 (Summer 1983) 40-43.
123. Zie vooral Schlosser, *op. cit.*, 201 e.v..
124. Vgl. Pomian, *op. cit.*, 85; voor verzamelingen in 'Noordeuropese' stijl in Italië. zie A.-M. Logan, *op. cit.*, 99 n. 44. Overigens kwamen zulke verzamelingen niet alleen in Europa voor; John Stedman meldt bijvoorbeeld dat hij een vis (de 'Jackee') gezien heeft die in een kikvors kon veranderen, en wel in het 'Cabinet of Curiosities' van een zekere Mr. Roux in Paramaribo, Suriname (J.G. Stedman, *Narrative of a five years expedition against the revolted negroes of Surinam*, ed. R. & S. Price (Baltimore & London 1988) 114).
125. S. Goldmann, 'Der Kasten des Alt-Vater Noah', in K.-H. Kohl (Hg.), *Mythen der Neuen Welt. Zur Entdeckungsgeschichte Lateinamerikas* (Berlin 1982) 155-160.
126. *Ibid.*; Schnapper *op. cit.*, 219 e.v. André Thevet gaf zijn broer Pierre een ebbehouten vaas uit India ten geschenke die hij gekocht had aan de kust van de Rode Zee. Vergif, mits gedronken uit deze vaas, verloor zijn werking. Zie F. Lestringant, *André Thevet*, 24. Voor enkele voorbeelden van verzamelende apothekers in de Noordelijke Nederlanden (zeventiende eeuw) zie H.A. Bosman-Jelgersma, *Vijf eeuwen Delftse apothekers. Een bronnenstudie over de geschiedenis van de farmacie in een Hollandse stad* (Amsterdam 1979) 121-127.
127. Zie Laurencich-Minelli, *op. cit.*
128. A. Aimi, V. de Michele, A. Morandotti, Towards a history of collecting in Milan in the Late Renaissance and Baroque periods, in O. Impey & A. MacGregor (eds.), *The Origins of Museums*, Clarendon Press, Oxford, 1985: 24-28.
129. Zie Pomian, *op. cit.*, 66.
130. Zie P. Mason, 'Amerika zonder begin of eind', in idem, *Indianen en Nederlanders 1492-1992 (= Wampum 11; Leiden 1992) 4-6.*
131. Céard, *La nature et les prodiges*, xi.

132. Vgl. Pomian, *op. cit.*, 85 e.v.; Schnapper *op. cit.*, 10.
133. De ordeningsprincipes van zo'n encyclopedische collectie, gebaseerd op de verzamelingen van de hertogen van Beieren in München, werden voor het eerst op schrift gesteld in het *Theatrum sapientiae* van Samuel von Quicheberg (München 1565) (Schlosser *op. cit.*, 118-120).
134. Dit begrip vormt een omkering van het traditionele *topos* van de wereld als boek; zie daarover Hoofdstuk XVI van E.R. Curtius, *Europäische Literatur des lateinischen Mittelalters* (Bern 1948).
135. MSHAag f. 264v.
136. In dit opzicht doen Coenens geschriften denken aan andere bijzondere boeken, zoals de inheemse Amerikaanse codex (nu bekend als de Codex Cospi) die bewaard werd in de Cospi-verzameling en niet in diens bibliotheek.
137. Coenens eerste Visboek wordt door hem op verschillende plaatsen in zijn Haagse *Visboek* genoemd, o.a. op f. 28v-29: "Als Ic wel hebbe bescreven in een ander groot visboek dat ic voor desen tijden ghemaect hebbe En nu desen tijt es bij den prinse van Orangen Onsen Stadthouder van Hollant ende pellykaen van dese Nederlanden." (onderaan het blad gedateerd 1578). Waar dit manuscript zich tegenwoordig bevindt en of het nog bestaat is ons onbekend. Elders zullen we uitvoeriger op Coenens manuscripten en de chronologie daarvan ingaan.
138. MSAntwerpenI f. 51v-52; vgl. MSHAag f. 158v-159.
139. Zie F. Lestringant, *André Thevet*, 66-67 en 81-82.
140. Zie Schlosser, *op. cit.*, 188.
141. Een effect dat als structurerend principe gebruikt wordt in Georges Perecs roman *Un cabinet d'amateur. Histoire d'un tableau* (Paris 1979; in het Nederlands vertaald onder de titel *Een kunstkabinet*, Amsterdam 1991).
142. Cf. P. Mason, 'Continental Incontinence. *Horror vacui* and the Colonial Supplement', in R. Corbey & J. Leerssen (eds.), *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship* (Amsterdam Studies on Cultural Identity, 1; Amsterdam & Atlanta 1991) 151-191.